

अध्याय – १

परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

शिक्षा प्राप्त गर्न पाउनु हरेक व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार हो । शिक्षाले व्यक्तिको व्यक्तित्व विकास गराउनुका साथै मुलुकको निर्मित अपरिहार्य, उत्पादनशील, अनुशासित, देशभक्त चरित्रवान् र दक्ष नागरिक उत्पादनमा महत्पूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । शिक्षा सामाजिक परिवर्तनको वाहकका साथै समाजमा मान्यताहरूको संरक्षण सुधारको वाहक पनि हो । शिक्षा नै यस्तो सशक्त माध्यम हो जसबाट सभ्य समाजप्रति उत्तरदायी व्यक्तिहरू तयार गर्नुका साथै त्यस समाजको विकास तथा सुधारमा ठूलो टेवा मिल्छ । समाजको गतिसँग घुलमिल हुन शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ । वास्तवमा शिक्षित जनशक्ति नै राष्ट्रको अमूल्य सम्पदा र प्रगतिका सम्वाहक हुन् । देशको बहुआयमिक विकास तथा प्रगति मुलुकले अख्तियार गरेका शिक्षा नितीमा निर्भर गर्दछ (केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग २०१२) । त्यसैले जुनसुकै देशले पनि शिक्षालाई राष्ट्र निर्माणको कडीको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ ।

वि.सं. २०६८ सालको जनगणना अनुसार नेपालको कूल जनसंख्या २ करोड ६४ लाख ९४ हजार ५ सय ४ छ । कुल जनसंख्याको करिब ६५.९ प्रतिशत जग्गा शिक्षित छन् (केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, २०१२) । आधा जनसंख्या भन्दा बढी रहेका महिलाहरू शिक्षाको सुनौलो अवसरबाट वञ्चित छन् । नेपालको कूल जनसंख्यामा ६५.९ प्रतिशत जनता मात्र साक्षर छन् भने त्यसमा पुरुष साक्षरता ७५.५ प्रतिशत र महिला साक्षरता दर न्यून रहेको देखिन्छ (केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग, २०१२) ।

समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्रमा देखा परेका विभिन्न दृष्टिकोणहरू मध्ये लैङ्गिक दृष्टिकोणका अनुसार महिला र पुरुष विच हुने गरेको विभेद र असमान व्यवहार सामाजिक निर्माण हो । यस दृष्टिकोणले १९५०-१९६० को दशकमा निकै चर्चा पाएको थियो । यसले समाजमा महिला तथा पुरुषलाई समान रूपमा व्यवहार गरिनु पर्छ भन्ने मान्यतालाई जोड दिन्छ । तर समाजले (महिला र पुरुष) लाई दिइने भूमिका भने फरक-फरक रहेको पाइन्छ । यसैगरी वर्तमान समयमा देखिएको लैङ्गिक असमानताले महिलाका लागि प्रत्यक्ष प्रभाव

पारेको छ । जसमा महिलाले कुनै हिचकिचाहटका साथ पुरुष सरह सबै ठाउँमा समान रुपमा सहभागी हुनु पर्दछ । यसरी महिला उदावरवादको प्रमुख उद्देश्य लैङ्गिक विभेदको अन्त्य लैङ्गिक समानता ल्याउनु हो (Luitel, 2008) ।

नेपालका अन्य आदिवासी जनजाति मध्ये बोटे जाति पनि एक हो । नेपाल मध्यमञ्चल विकास क्षेत्र अन्तर्गतका केही जिल्ला, चितवन, नवलपरासी, पर्सा, तनहुँ, गोरखा, लमजुङ्ग, बाग्लुङ्ग, र पूर्वाञ्चल क्षेत्रको उदयपुर जिल्लामा यस जातिको बसोबास बढी रहेको छ । यस पछि दाङ्ग, गुल्मी, पाल्पा, सर्लाही, जिल्लामा पनि यीनिहरुको केही उपस्थिति देखिन्छ । हाल आएर भित्री राप्ती, नारायणी नदीका साथै यी नदीको सहायक नदि किनारा र जंगल छेउमा बसोबास गरिरहेका बोटेहरु नेपालका ६९ जिल्लामै छिटफुट रुपमा बसोबास गरेको पाइन्छ । केही पुस्ता अगाडि मात्र वर्षा भरि घरमा र हिउँदको समय असोज देखि जेठसम्म (नदिमा) उनीहरु स्वयंम कै भनाई पनि रहेको छ ।

तथ्यांक विभागका अनुसार मुलुकमा हाल १२५ प्रकारका जातजाति बसोबास गर्दछन् भने १२३ प्रकारका भाषाभाषी रहेका छन् । (केन्द्रिय तथ्यांक विभाग, २०१२) । नेपाल एक बहुभाषिक र बहुजातीय मुलुक हो । तथ्यांक विभागका अनुसार मुलुकमा हाल १२५ प्रकारका जातजाति बसोबास गर्दछन् भने १२३ प्रकारका भाषाभाषी रहेका छन् । सरकारद्वारा सुचीकृत ५९ प्रकारका आदिवासी जनजाति मध्ये बोटे जाति अति सिमान्तकृत जाति हो (आ.ज.रा.प्र. २००२) । नेपालमा बोटे जातिका संख्या १० हजार ३ सय ९७ रहेको छ - केन्द्रिय तथ्यांक विभाग, २०१२) ।

बोटे जातिको आफ्नो छुट्टै परम्परागत व्यवसाय छ । उनीहरु नदी किनारमा बस्छन् र डुङ्गा चलाएर यातायात सेवा उपलब्ध गराउँछन् । जसबाट प्राप्त आमदानीबाट जिवीकोपार्जन गर्छन् । नदीको व्यवसाय भएकोले माछा मार्न पनि खपिस छन् । बोटेहरु पाल्पा गुल्मी, नवलपरासी, चितवन, पर्सा, तनहुँ, लमजुङ्ग, बाग्लुङ्ग, दाङ्ग लगायत ६९ जिल्लामा बोटे जातिहरुको बसोबास रहेको पाइन्छ ।

नेपालमा शहर देखि गाउँ सम्म शिक्षाको अवसर प्रदान गर्ने लक्ष्य लिई विभिन्न खालको औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षाको प्रचार प्रसार भइरहेको छ । प्रचार गर्दै आए पनि गाउँ गाउँमा यो लक्ष्य अनुसार उपलब्धि भएको छैन । जसका कारण शैक्षिक अवसर सँगै जोडिएका कुराहरुमा महिलाहरुमा पछि नै परेका छन् । ग्रामीण क्षेत्रको तुलनामा शहरी क्षेत्रमा शिक्षाको प्रगति राम्रो भएको पाइन्छ भने अझै पनि ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरु शिक्षा ग्रहण गर्ने अवसरबाट वञ्चित रहेका छन् (आचार्य २०११) ।

वि.सं. २०६८ सालको जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसंख्या २ कराड ६४ लाख ९४ हजार ५ सय ४ छ । नेपालको कुल जनसंख्या ६५.९ प्रतिशत जनता साक्षर छन् भने त्यसमा पुरुष साक्षरता ७५.५ प्रतिशत र महिला साक्षरता ५७.४ प्रतिशत मात्र छ । यस जनगणनामा पनि पुरुष भन्दा महिलाहरूको साक्षरता दर न्यून रहेको देखिन्छ । नेपालको कुल जनसंख्याको आधा भन्दा बढी महिलाहरू शिक्षित नभए सम्म समग्र देश विकासको कल्पना साकार बन्न सक्दैन (केन्द्रीय तथ्यांक विभाग २०१२) ।

बोटेहरूको परम्परागत शैक्षिक प्रणाली भेटिन्छ । घरायसी र आफुले अंगालेको पेशामा अभिभावक या अग्रजहरूबाट व्यवहारिक ज्ञान दिने लिने बाहेक उनीहरूमा शैक्षिक प्रणालीको स्वरूप भेटिन्छ । आधुनिक शिक्षा र बोटे समाजमा भरखर मात्र प्रचलनमा आउन थालेको बुझिन्छ । यसरी बोटेहरूमा आधुनिक शैक्षिक प्रणालीतिर केही समय यता देखि मात्र ध्यान दिन थालेको हो भन्न सकिन्छ । अझसम्म सम्पूर्ण बोटेमा स्नातक सकेका बोटे अध्ययन अनुसन्धानमा पाउन नसकिएबाट पनि यस कुराको पृष्टि हुन्छ । एस.एल.सी. सम्म पास गरेर प्रविणता प्रमाण पत्रसम्म आई पुगेका केही बोटे ज्यादै नगन्य रूपमा मात्र यस पछिको अध्ययनमा जाने गरेका छन् । यसरी नै उनीहरूले प्राप्त गरेका शिक्षा पनि सरकारी विद्यालयबाट मात्र भएको हुँदा कम प्रतिस्पर्धी छ । केही समय यता आएर केही गैरसरकारी संस्थाले बोटे समाजमा अनौपचारिक शिक्षा सञ्चालन गर्न थालेका छन् तर यो शिक्षा पनि साक्षरता अभियानका रूपमा मात्र भएको हुँदा यसले बोटे समाजको उन्नतीमा यस्तो प्रभावशाली भूमिका निर्वाह गर्ने देखिन्छ । जबसम्म बोटे समाजमा शैक्षिक जागरणका निम्ति ठोस कार्य थालिन्छ तब सम्म उनीहरूको चाहाना भएर पनि शैक्षिक उन्नती नहुने देखिन्छ ।

महिला र पुरुषमा शैक्षिक विभेद नभए पनि नेपाली प्रचलन अनुसार बोटे महिला पुरुष भन्दा केही न केही रूपमा शिक्षा प्राप्त गर्नबाट बञ्चित छन् । सकरात्मक कुरा के हो भने बोटे महिला संस्थाहरूले आफ्ना बाल, बच्चाका निम्ति बाल शिक्षा सञ्चालन गर्न थालेको भने पाइन्छ ।

यसरी सरसर्ती रूपमा हेर्दा बोटे महिलाको शैक्षिक स्थिति दयनीय अवस्थामा रहेको छ । बोटे समाजले उच्च माध्यमिक तहसम्म बोटे विद्यार्थीलाई अनिवार्य र निःशुल्क हुनु पर्ने र उनीहरूको शैक्षिक उन्नतीमा राज्यबाट विशेष सहयोग हुनु पर्ने माग राज्यसंग गरी रहेको

छ । राज्यसँग नेपालमा बोटसमाजको माग मुख्य गरेर शैक्षिक उन्नतीलाई लिएर राखिएको पाइन्छ (राई, २०१३) ।

यिनीहरु विशेषत माछा मारेर डुङ्गा चलाएर आफ्नो परिवार चलाउने भएका कारणले गर्दा शिक्षामा खासै अवसर पाएको देखिदैन । फलस्वरूप उनीहरु शिक्षाबाट वञ्चित हुन पुगेका कारणले पनि महिला शिक्षित हुन पाएनन् । यसका साथै हाम्रो सामाजिक सांस्कृतिक रूढीवादी धारणले गर्दा पनि महिलाले शिक्षालिनु हुदैन । छोरी पढेर अरुको घर जाने जात हो । छोरीहरु घरकै कामहरु गर्नु पर्छ भन्ने गलत सोचका कारणले गर्दा महिला शिक्षाबाट वञ्चित हुनु पर्ने मुख्य कारण रहेको छ । यही विषय वस्तुसँग जोडिएको अध्ययन गर्ने क्षेत्रमा पनि महिलाहरु शैक्षिक अवसरबाट वञ्चित किन भए त भन्ने तथ्य बुझ्न यो अध्ययन गरिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

विज्ञान र प्रविधीमा आएको विकासका कारण आजको विश्वलाई एउटै कोठामा नियाल्न सकिने अवस्था बनेको छ । इन्टरनेटको मद्दतले विश्वमा काहाँ के भइरहेको छ भन्ने कुरा घरमै बसेर जान्न सकिन्छ । तर आजको २१ औं शताब्दीको युगमा पनि नेपालको राजधानी र शहरहरु भन्दा धेरै टाढा ग्रामीण गाउँ बस्तीका खोला किनाहरुमा बस्ने रुचाउने बोट जाति अध्ययन अनुसन्धानकर्ताको सहज पहुँचमा पनि छैनन् । यो जाति अहिले सम्म पनि शिक्षा जस्तो आधारभूत कुराबाट समेत टाढा रहेको छ । बोटका बारेमा नेपाली साहित्यमा पनि नगन्य मात्रामा लेखिएको छ । उनीहरुको बारेमा एकीकृत विवरण पाउन सकिन्छ । यो जाति बारे सहजै सुचना पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

यसरी हेर्दा नेपालमा बसोबास गर्ने विविध जाति मध्ये बोट पनि एक हो । क्षेत्रगत र पहाडी भेगमा पूर्व पाँचथर देखि पश्चिममा पर्वतसम्म बसोबास गरेको पाइन्छ । विभिन्न नदिका छेउ छाउमा बसोबास गर्ने, आम्दानीको प्रमुख श्रोतमा उही परम्परागत पेशा माछा मार्ने डुङ्गा चलाउने, नदिका छेउ छाउमा बालुवा पखालेर सुन निकाल्ने काम गर्दछन् । कम मात्रामा कृषि संलग्न बोट नोकरीमा धेरै कम र उद्योग व्यापार त शुन्य नै देखिन्छ । निजि भवन निर्माणका सामग्री कृषि ज्याला र अन्य भारी बोक्ने गरेको पाइन्छ । गरिबको कारण बच्चाहरुलाई स्कूल नपठाउनु, जनचेतनाको कमिले शिक्षा प्रति ध्यान नदिनु । जीवन यापन

गर्न नोकरीको खोजी गर्न बाहिर जानु पर्ने अन्य सांस्कृतिक समूहका जातिहरूको मानिस बसाई सराई गरी त्यहाँ आउने जसको संगत वा संसर्गबाट आफ्नो संस्कार तथा साँस्कृतिक रहन सहन धर्मको नामबाट हुने कार्यहरूमा केही फरक आउने देखिएको पाइन्छ (पौडेल, २०००) ।

तसर्थ यी विभिन्न कारणका साथै आफ्नो घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको र महिलाले यी जातिको शिक्षामा पहुँच हुन नसकेको हो । जसले गर्दा अब आउँदो पिढीलाई शिक्षाबाट बञ्चित हुन नपरोस भनेर ज्ञान दिलाउन ऐतिहासिक तथ्यहरू संकलन गरी यो विषयमा केही हद सम्म भए पनि अध्ययन गर्न परेको छ ।

मुख्यतया यस अनुसन्धानले चितवन जिल्लाको नारायणी नगरपालिकामा बसोबास गरेका बोटे महिलाको शिक्षाको बारेमा निम्न लिखित समस्या माथि अध्ययन गरिएको छ ।

- (क) नारायणी नगरपालिका वडा नं. ४ का बोटे महिलाहरूको शिक्षाको अवस्था कस्तो छ ?
- (ख) महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थामा प्रभाव पार्ने कारक तत्वहरू के-के हुन ?
- (ग) त्यस्ता तत्वहरू हटाउन कस्तो कदम चाल्नु पर्छ ?

१.३. अध्ययनको उद्देश्य

कुनै पनि विषय माथि शोध वा अनुसन्धान गर्दा चाहे त्यो लामो समयसम्ममा गरिने शोध होस वा छोटो समयमा गरिने शोध होस यस अध्ययनको आ-आफ्नै महत्व र उद्देश्य रहेको हुन्छ । सामान्य रूपमा यस अध्ययनले चितवन जिल्ला नारायणी नगरपालिका वडा नं. ४ को बोटे जातिको महिला शिक्षाको अवस्थाको बारेमा खोजी गर्ने उद्देश्य राखेको छु । जसलाई यहाँ विशेष रूपले निम्न बुदागत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

- (क) बोटे महिलाको शिक्षामा सहभागिता र सामाजिक आर्थिक विश्लेषण गर्ने ।
- (ख) बोटे महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थाको विश्लेषण गर्ने ।
- (ग) बोटे महिलाहरूको शिक्षामा पहुँच नहुनुको मुख्य कारणहरू पत्ता लगाउने र सुधारको लागि भएको प्रयासहरूको विश्लेषण गर्ने ।

१.४ अध्ययनको महत्व

यस अध्ययनले ग्रामिण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने बाटे जातिको महिलाको शिक्षाको अवस्था कस्तो, छ तिनीहरूले के कस्ता समस्याहरू भोगिरहेका छन् । त्यस बारेमा ज्ञान दिलाएको छ र यसको सकारात्मक परिवर्तनका लागि उनीहरूको सोचाई धारणामा परिवर्तन गर्नु पर्छ भन्ने तथ्यमा जोड दिइएको छ । कुनै पनि देशको विकासमा त्यस देशको विकासमा त्यस देशका जनताहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । त्यस कारण यस देशमा परापूर्वक कालदेखि नै नदि छेउमा बसी आफ्नो जीवन गुजारा गरी रहेको बोटे जनजातिको अध्ययनको विषय एक महत्वपूर्ण छ । असमानता हुने प्रमुख पक्षहरूमा जात र शिक्षा पनि रहेको हुनाले मेरो ध्यान यहि विषयमा परेको हो । यस क्षेत्रमा गरिएको अध्ययन तथा यहाँ संकलित तथ्याकहरूलाई भविष्यमा यस विषयमा सम्बन्धित अध्ययन गर्ने संस्था व्यक्ति विशेषले द्वितिय श्रोतका रूपमा उपयोग गर्न सक्छन् । साथै भविष्यमा बोटे सम्बन्धि नीति निर्माण लगायत विकास कार्यक्रम तर्जुमा गर्नका लागि पनि यस अध्ययनले केही हदसम्म सहयोग गर्ने छ ।

यस अध्ययनले समाजका महिला माथि हुने शिक्षा सम्बन्धि गलत सोचाई, धारणा र चालचलनमा पनि परिवर्तन गर्दछ, भनि बुझ्नको लागि थप योगदान पुऱ्याउन सक्छ । यस अध्ययनले बोटे समुदायको सामाजिक आर्थिक र शैक्षिक सांस्कृतिक पक्षको स्वरूप र अवस्थाको बारेमा ज्ञान दिलाउँछ । आगामी दिनमा समाजशास्त्री मानवशास्त्रीलाई यस जातिको बारेमा थप अध्ययन अनुसन्धान गर्नका लागि समेत महत्व रहेको छ ।

१.५. अध्ययनको संज्ञान

प्रस्तुत अध्ययन छ, अध्यायमा विभाजन गरिएको छ, जसलाई क्रमैसंग यसरी प्रस्तुत गरिएको छ । पहिलो अध्यायमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य र अध्ययनको महत्व रहेको छ । दोस्रो अध्यायमा सैदान्तिक दृष्टिकोण, सन्दर्भ साहित्यको पुनरावलोकन अन्तर्गत नेपालमा औपचारिक शिक्षाको विकास र लैङ्गिक विभेद समावेश गरिएको छ । तेस्रो अध्यायमा अनुसन्धान विधि रहेको छ, जस अन्तर्गत अनुसन्धान क्षेत्र

छनोट, अनुसन्धान ढाचा, तथ्याडकको स्रोत, तथ्याडक संकलन विधि, नमुना छनोट, अर्न्तवार्ता, अवलोकन, घरधुरी सर्वेक्षण, तथ्याडकको प्रस्तुति एवं विश्लेषण र अध्ययनको सिमा रहेको छ । चौथो अध्यायमा अध्ययन क्षेत्रको परिचय रहेको छ । पाँचौ अध्यायमा बोटे महिलाको शिक्षामा सहभागिताको अवस्था, शिक्षामा पहुच नपुगनुका कारण तथा सुधारका प्रयास र शैक्षिक अवस्थामा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणको चर्चा गरिएको छ । छैठो अध्यायमा सांराश र निष्कर्ष समावेश गरिएको छ ।

अन्त्यमा सोध कर्ताले अध्ययन गरेको सामाग्रीको सुचि, शोध कार्यको लागि प्रयोग गरिएको अर्धसंरचित प्रश्नावली समाविष्ट गरिएको छ ।

अध्याय - २

सन्दर्भ साहित्यको पुनरावलोकन

२. १ सैद्धान्तिक दृष्टिकोण

नेपालमा सन्-१९५० भन्दा अगाडि समाजशास्त्रीय अध्ययन हुन सकेको थिएन । तर यस पश्चात भने स्वदेशी तथा विदेशी समाजशास्त्री तथा मानवशास्त्रीहरूले विभिन्न जाति, जनजाति र तिनका सामाजिक, सांस्कृतिक र शैक्षिक पक्ष माथि छलफल गर्न शुरु गरे । कुनै पनि अनुसन्धान वैज्ञानिक हुनुलाई कुनै परिचित सैद्धान्तिक दृष्टिकोणमा आधारित हुनुपर्ने भएकाले यस समाजशास्त्रीय अध्ययन अन्तर्गत “बोटे महिलाको शैक्षिक अवस्था” शीर्षकको शोधपत्र तयार गर्नका लागि संरचनात्मक प्रकार्यात्मक सिद्धान्तलाई आधार मानिएर तयार गरिएको छ । संरचनात्मक प्रकार्यवादको प्रकट रूप अगस्ट कोम्ट, हर्बर्ट स्पेन्सर, इमाइल दुर्खिम, रेडिक्लिफ ब्राउन, टाल्कोट पासर्न्स, ब्रोनिस्ल मेलिनोस्कि आदिका कार्यमा देख्न सकिन्छ (देवकोटा/ओभा, २०१२) । संरचना र प्रकार्यवाद बेग्लाबेग्लै अवधारणा भए तापनि रेडिक्लिफ ब्राउनको समय सम्ममा यिनीहरू एकीकृत रूपमा एउटै दृष्टिकोणमा समायोजन भएको पाइन्छ । संरचनात्मक प्रकार्यवादी दृष्टिकोणका बारेमा समाजशास्त्रको अन्तर्राष्ट्रिय शब्दकोशमा यसरी परिभाषित गरिएको छ । “प्रकार्यवाद निश्चित सामाजिक सम्बन्धलाई विश्लेषण गर्ने र बुझ्ने एउटा मुख्य समाजशास्त्री सिद्धान्त हो । यस दृष्टिकोणले तिनीहरूको प्रकार्यको खोज द्वारा किन र कसरी समाजभित्र निश्चित सामाजिक संरचनाहरूले प्रकार्य गर्दछन् भन्ने व्याख्या गर्ने प्रयास गर्दछ ” जसरी एउटा सिङ्गो मानव शरिर बन्नको लागि विभिन्न अंगहरूको आवश्यक पर्छ । त्यसरी नै एउटा समाज बन्नको लागि विभिन्न जातजाति, रितिरिवाज, संस्कृति आदिको आवश्यकता पर्छ ।

२.२ बोटे सम्बन्धी साहित्यको पुनरावलोकन

बोटे जातिको उत्पत्तिको इतिहास, उनीहरूको उत्पत्तिका सम्बन्धमा किंवदन्ती, आफ्नो जातिको आगमनबारे स्वयं बोटेहरूको धारणा, हिन्दुकृत अफवाह, बोटे र मगरमा

सामञ्जस्यता र पूर्वाहरूको नाम लाई समेटेर आफ्नो पुस्तक “बोटे जातिको चिनारी” भित्र जातिय इतिहास शीर्षकमा उल्लेख गरिएको छ (वन्त , २००२) ।

“सबै जातको फूलबारी” मा विष्टले बोटे तथा माभी जातिको थर विभाजन सम्बन्धि प्रसंग उल्लेख गरेका छन् । उनले बोटे जातिमा पनि विभिन्न प्रकारका थर रहेको उल्लेख गर्दै सुनधुवा, कछारे, थरबोटे, कुशर तथा मुशर बोटे रहेको बताएका छन् । बोटे जातिहरू घर छोडेर टाढा कतै नजाने, आफ्नै सेरोफेरोमा रमाउने उल्लेख गरेका छन् । बोटे जातिमा मागि विवाहको चलन रहेको प्रसंग उठाउँदै छोरी मान्छेले बाबुआमाको मञ्जुरीमा विहे गर्ने गरेको बताएका छन् (विष्ट, १९६७) ।

मुख्यतया तराई क्षेत्रमा बसोबास गर्ने बोटेहरूको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । सो पुस्तकमा मुख्यगरी चितवनलाई अनुसन्धानको आधार क्षेत्र मानिएको छ । १३ अध्यायमा समावेश यस पुस्तकमा बोटे जातिको सामान्य परिचय देखि उनीहरूको रहनसहन, भेषभुषा, भाषा कला संस्कृति, धर्म, सामाजिक संरचना लगायत उजागर गरिएको छ (राई, २०१३) ।

थपलियाले बोटे जातिको समग्रताको अध्ययन गरि “बोटे जातिको एक परिचय” नामक पुस्तक प्रकाशित गरेका छन् । उनले १ सय ७ पृष्ठ लामो पुस्तकमा ३२ वटा शीर्षक भित्र बोटे जातिको परिचय देखि उनीहरूको आवादि रहेको क्षेत्र, व्यवसाय, स्वास्थ्य, खानपीन, शैक्षिक स्थिति, चाडपर्व तथा विभिन्न संस्कारहरू समेटेका छन् (थपलिया, १९८८) ।

पौड्यालले बोटे जातिको सामाजिक र सांस्कृतिक जीवनलाई उजागर गर्दै “बोटे भाषाको अध्ययन” शीर्षकमा पुस्तक प्रकाशन गरेका छन् (पौड्याल, १९८५) ।

दाहालले “नेपालका केहि पिछडिएका जातिहरूको सामाजिक आर्थिक अध्ययन” नामक पुस्तकमा बोटे जातिको आगमन तथा फैलावट, भेषभुषा, आर्थिक स्थिति, व्यवसाय आदिबारे उल्लेख गरेका छन् । उनले तनहुँ र चितवनलाई विशेष अध्ययन क्षेत्र बनाएका छन् (दाहाल, २०००) ।

शर्माले “हाम्रो समाज: एक अध्ययन” मा माभी सम्बन्धि प्रसंग उल्लेख गर्दै धिमाल समाजका माभीले गाउँको नाईके वा मुखियाको काम गर्ने बताएका छन् (शर्मा, २००२) ।

शिक्षाकर्मिले गर्दा बोटेहरू अन्धविश्वास र रुढिवादी मानसिकताबाट ग्रस्त छन् । बोटेहरूको मनोविज्ञान विश्लेषण गर्दा पढाएर के काम ? भनेको पाइन्छ । केटाहरू ठूलो भएपछि खेतीमा लागि हाल्छन् भन्ने मनोवृत्तिले बोटेहरूको शिक्षाको विकासमा बाधा पुऱ्याएको देखिन्छ । द्रोण प्रसाद रजौरेले आफ्नो अध्ययनमा बोटेहरूले प्राथमिक शिक्षा सम्म पढेपछि त्यो भन्दा माथि भाषाको कारणले अन्य विद्यार्थीसंग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्दैनन् र पढाइ छोड्छ भनेका छन् । त्यसैगरी बोटे महिलाहरूलाई पनि भाषाकै कारण पढाइमा बाधा पुगिरहेको छ । त्यसको साथ-साथै बोटे महिलाहरूको जनशक्ति घरको काममा बढि चाहिने र महिला शिक्षालाई आरामदायीको रूपमा हेरिने हुँदा महिलाको शिक्षामा न्यून उपस्थिति छ ।

बोटेहरूमा प्राय ऐतिहासिक कुराहरू पाउन सकिन्छ । अझ सम्म उनीहरूका बारेमा वैज्ञानिक ढङ्गबाट खोज अनुसन्धान भएको छैन । बोटेहरू वर्षाको समय -जेठ देखि भदौ सम्म) घरमा र हिउँद लागेपछि -असोजदेखि वैशाख सम्म) नदीमा बिताउने प्रचलन त्यति पुरानो भइसकेको छैन । यसरी केही पुस्ता पूर्व मात्र यिनीहरू अर्धफिरन्ते भएकोले डुली हिडी रहने हुँदा उनीहरूलाई आफ्नो आगमनको कस्तो हेक्का नरहेको प्रतीत हुन्छ ।

परम्परा देखि नै माछा मार्ने पेशा अंगाल्दै आएका बोटेहरू आजभोली चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको विभिन्न अवरोधका कारण विस्थापित हुदै गएको उनीहरूले गुनासो गरेका छन् । पछिल्लो समयमा विष हालेर तथा करेन्ट लगाएर माछा मार्ने क्रममा बढेकाले आफ्नो पेशा भन संकटमा पर्दै गएको उनीहरूको भनाइ छ ।

नेपाल बोटे समाजका केन्द्रिय अध्यक्ष जेन कुमार बोटेका अनुसार जाल हानेर मात्र ठुला मात्र माछा मार्ने गरेका बोटेहरूलाई आजभोली माछा मारेर जीविको पार्जन गर्न समस्या भएको छ ।

आफ्नो संस्कृति र जीविको पार्जनको मुख्य स्रोत भएकोले माछा मार्ने,न्यूरो टिप्ने लगाएतका पेशा संरक्षण गर्नु पर्ने उनीहरूको भनाइ छ । निकुञ्जबाट अनुमति पत्र लिएर माछा मार्ने गरे पनि निकुञ्जको सुरक्षार्थ खटिएका सैनिक जवानले दुःख दिने गरेको उनिहरू बताउछन् ।

चितवनमा ३ हजार २ सयको हाराहारीमा बोटेहरू बसोबास गर्दै आएका छन् । नेपालमा २०५८ का जनगणनामा बोटेहरूको संख्या १६ हजारको हाराहारीमा भएको अनुमान गरिएता

पनि अहिले संख्या बढेको बताइएको छ । पश्चिम चितवनको पटिहानि, जगतपुर तथा माडीको गर्दी, बघौडा, कल्याणपुर र अयोध्यापुरमा बोटेहरुको बसोबास रहेको छ । नेपालमा ५९ जिल्लामा बोटेहरुको बसोबास रहेको भएता पनि चितवन, नवलपरासी, तनहुँ, पाल्पा, सर्लाही लगाएत जिल्लामा बोटेहरुको संख्या बढी रहेको बोटे समाजका महासचिव राज कुमार बोटेले बताउनु भयो (नयाँ समाचार अनलाइन पत्रिका, २०१६) ।

यहाँका बोटे र दरै समुदायले आफ्नो बालबालिकालाई विद्यालय पठाउन थालेका छन् । केहि वर्ष अघिसम्म खोलामा माछा मार्न अभिभावकसँगै जाने गरेकाहरु उनीहरु अहिले विद्यालय आउन थालेको शिक्षक नेत्रबहादुर दरैले बताए ।

व्यास ५ मा रहेका शिव माविमा अहिले हधिकांश बोटे र दरै समुदायका बालबालिका पढ्छन् । खोला र मेलापातमा भेटिने बालबालिका विद्यालय आउन थालेका छन् । दरैले भने, “अनिवार्य विद्यालय भर्ना गनुपर्ने तथा बालबालिकालाई प्राथमिक तहसम्म अंग्रेजी माध्यममा पढाइ समेत राखेको भनेपछि सबै भर्ना भएका छन् ।” केहि अभिभावकले निजीमा भर्ना गर्न नसक्ने, समुदायिक विद्यालयको गुणस्तर खस्केको भन्दै विद्यालय ल्याउन मानेका थिएनन् ।

विद्यालयमा कम्प्युटर राखेर सिकाउने व्यवस्था पनि गरिएको प्रधनाध्यापक गोपालबहादुर थापाले बताए । समयमा पाठ्यसामाग्री ल्याएर दिइयो । घरदैलो अभियान गरी भर्ना गर्दा बालबालिकाहरुको सिकाइ उपलब्धि पनि बढेको छ; उनले भने,अभिभावकलाई पनि बोलाएर विद्यालय राम्रो बनाउने, सबै बालबालिका अनिवार्य भर्ना गर्ने प्रतिबद्धता गरेपछि सफलता पाइएको हो । अभिभावकले मेलापात गरेर पनि बालबालिका विद्यालय पठाएका छन् ।

व्यास नगरमा बोटे र दरैको ठुलो बस्ती ५ नम्बर वडामा छ । घरघरमा पनि पढाइको वातावरण बनाउन केहि संस्थाले खाजाको व्यवस्था तथा अभिभावकलाई व्यावसायिक काममा लगाउने अभियान पनि चलाएका छन् । बंगुर, कुखुरा र बाखापालन अभियान चलेपछि आयस्तरमा पनि सुधार भएको स्थानीय जालुमाया दरैले बताइन् । अन्य जातिका बालबालिका धेरै पढेर जागिर खाइसके , हाम्रा अबै अनपढ भएको थाहा पाएपछि विद्यालय पठाउने सोचाइ आयो, उनले भनिन् आफूले पढ्नलेख्ने अवसर नपाएकोले परेको दुःख छोराछोरीलाई नहोस । दराइ बस्तका केहि यूवा भने उच्च शिक्षा प्रविधिक तर्फ लागेका

छन् । नजिकमा विद्यालय भएर पनि नपढाएका अभिभावक अहिले पछुतो मान्दै उमेर काटेकै भए विद्यालय पठाउन थालेका छन् ।

२ वर्ष देखि बोटे र दरै बालबालिकाको सिकाइमा राम्रो उपलब्धि देखिन थालेको जिल्ला शिक्षा अधिकारी टोपबहादुर श्रेष्ठले बताए । शैक्षिक गुणस्तर बढाउन खोज्नेलाई दरबन्दी देखी प्रविधिमा पनि सहयोग गर्ने नीति लिएका छौं , श्रेष्ठले भने विपन्न परिवारका बालबालिका भए खाजाको व्यवस्थापन समेत गराउन थालिएको छ (डब्लु डब्लु.कान्तिपुर.इकान्तिपुर.कम.न्यूज, २०१६) ।

यसरी बोटेहरूको उत्पतिबारे अनुमान मात्र गरिने ठाउँ रहेको छ, बोटेबारे वैज्ञानिक हुन सकिन्न । केहीले बोटे जाति माथि अध्ययन अनुसन्धान गरेर आफ्नो अड्कल यसरी काटेको छन् । उनीहरूको भाषा, लवाई, रहन सहन, पेशा आदिको नदीहरू र समुन्द्रको छेउछाउबाट विस्तारै उत्तरतर्फ विस्थापित भएको हुनु पर्ने कुराको अनुमान गर्न सकिन्छ भनेर भनेका पनि छन् । तर बोटे जातिहरूको मत, तर्क र किंवदन्तीहरूले भने दक्षिण भारत वा बङ्गलादेशबाट आएको नभई अहिले बसोवास भएको संघ बोटे वस्तीहरूको स्थान भन्दा उत्तरमा रहेको पहाडी भेगहरू लाई नै इडिगत गर्छ ।

२.३ नेपालमा औपचारिक शिक्षाको विकास र लैङ्गिक विभेद

नेपालमा महिला शिक्षाको औपचारिक शुरुवात राणा प्रधानमन्त्री वीर शमशेरको पालमा भारतको गंगावाँई भन्ने महिला आएर ठमेलमा आली आधारभुत प्राथमिक शिक्षा बाट शुरु भएको थियो । वि.सं. १९८० मा प्रधान चन्द्रशमशेरले काठमाडौंको ढोकाटोलमा कन्या पाठशालाको स्थापना गरेकोले महिलालाई शिक्षा दिन सहज भएको थियो । वि.सं. १९७५ मा स्थापना भएको त्रि-चन्द्र कलेजमा महिलाको लागि बन्देज लगाइए पनि वि.सं. २००४ सालमा मात्र ४ जना महिला भर्ना भएको पाइन्छ । नेपालमा माथिल्लो वर्गका महिलाहरूले औपचारिक शिक्षाको मौका पाएका थिए त्यही पनि त्यसको न त औपचारिक नै थियो न त महिला शिक्षाको पक्षमा थिए । सर्वप्रथम १९१४ मा दुर्गा देवी आचार्य दिक्षितले महिला शिक्षा नामक पुस्तक प्रकाशित गरी शुरुवात गरेको महिला जागरणको यात्रा बन्दै प्रगतिहरू यहाँ सम्म आइपुगेको छ (भट्टराई, १९९६) ।

राजनैतिक र शिक्षाको अन्तर सम्बन्धका बारे २,४ कुरा लेख्नु पर्दा पञ्चायती व्यवस्था भन्दा अघि राजनैतिक समयमा राणकालीन अवस्था अत्यन्त दमनकारी, जहाँनिया पद्धतिमा चल्ने गर्दथ्यो । वि.स. १९७४ मा दिव्यादेवी कोइराला, दुर्गा देवी दिक्षित र मेलवा देवी र योगमाया कोइरालाको संयोजकत्वमा नेपालको इतिहासमा पहिलो महिला समिति गठन भयो । यसै गरी वि.सं. २००२ सालमा चन्द्रकान्ता मल्लले नारी जागरण यसरी वि.सं. २००४ सालमा मंगला देवीको अध्यक्षतामा नेपाल महिला संघको गठन भयो । वि.सं. २००७ सालको प्रजातन्त्र पूर्वको असहज परिस्थितिमा पनि योगमाया देवीले कविता क्षेत्रमा मेलवा देवी गायन क्षेत्रमा, दुर्गा देवीले शिक्षण क्षेत्रमा संलग्न भएर नारी जागरण लाई उठाएका थिए । सन् १९५० को आगमनसँगै दोश्रो विश्वको समापन भयो र विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा स्वतन्त्रता र प्रजातन्त्रता देखा पर्‍यो (भट्टराई, १९९६) ।

शिक्षाको अवस्थितिले सामाजिक हैसियत तथा विभिन्न अवसरहरू उपयोग गर्ने र अवसर सिर्जना गर्ने सवालमा महत्वपूर्ण कारक तत्व बन्दछ । तर पनि नेपाल जस्तो विश्वका विकासोन्मुख देशहरूमा अझ सम्म पनि शिक्षामा मानिसहरूको उल्लेख्य पहुँच रहन सकेको छैन । गरिवका कारण शिक्षा लिनमा समुदायलाई हुनु परको एउटा अवस्था छ भने आर्कातिर समाजमा रहेको परम्परा मान्यता प्रचलन तथा संस्कारका कारण लैङ्गिक रूपमा शिक्षामा महिला र पुरुषको समान पहुँच रहन नसकेको यथार्थता हामी सवैले देखिरहेका छौं । नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्दा समग्रमा जति कम नेपालीहरूको शिक्षामा पहुँच छ । त्यति नै बढी दरमा शिक्षामा महिलाको अत्यन्तै कम पहुँच रहेको देखिन्छ । अर्थात् शिक्षामा महिलाको अत्यन्तै कम पहुँच छ ।

नेपाली समाजमा छोरा र छोरीलाई हेर्ने फरक फरक दृष्टिकोण कै कारण शिक्षामा महिला कम पहुँच रहन गएको एउटा यथार्थता हो भने अर्को गरिवीका कारण पनि महिलाहरूको शिक्षामा पहुँच रहन नसकेको वास्तविक सत्य हो । छोरी मान्छे घरको काम गर्नु पर्छ, धेरै पढाउनु हुदैन किन भने उनीहरू पराइ घर जाने जात हो । नेपाली समाजमा ८० प्रतिशत भन्दा बढी हिन्दु धर्ममा आस्था राख्ने मानिसहरू छन् भने अर्का तिर गैर हिन्दुहरूमा पनि हिन्दु धर्मको प्रभाव परेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा यस धर्मको पछिल्लो व्यवस्था अर्थात् मुनुस्मृतिकाल देखि नै महिलालाई विभेदपूर्ण तरिकाले हेरिएको छ । छोरी अर्काको घर जाने जात भन्ने मान्यताले पनि बाबु आमाहरूलाई पर्याप्त शिक्षामा लगानी गर्न चाहदैनन् ।

यसैगरी परिवार वा समुदाय भन्दा बाहिर गएर छोरीलाई पठाउन नसक्ने मानसिकता शिक्षित मानिने परिवारमा पनि देखिन्छ । विवाह भइसकेपछि छोरीको स्थान बुहारीमा परिणत भइसकेपछि बुहारीलाई पठाउने परिवार नेपालमा कम मात्र देख्न सकिएला जुन ग्रामीण समाजमा भन कम रहेको छ ।

छोरीलाई पठाउनु पर्छ भन्ने सामाजिक अभियान अझै विकास हुन सकेको छैन । सरकारले महिलालाई पठाउनु पर्दछ भन्ने मान्यता अनुरूप लगानीको प्रवृत्तिलाई सकारात्मक बनाएको छ । यी नै अवस्था मान्यता र प्रवृत्तिका बावजुद नेपालमा महिला शिक्षाको अवस्था मान्यता र प्रवृत्तिका बावजुद नेपालमा महिला शिक्षाको अवस्था सन्तोष गर्न लायक छैन । यस भित्र लैङ्गिक विभेदको अवस्था देख्न सकिन्छ । तर पनि परिवार र समुदायको विकासमा महिला शिक्षाको प्रत्यक्ष र निकै सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ । यस तथ्यलाई सबैलाई बुझ्न जरुरी छ । नेपालमा सन् २००१ को जनगणना सम्ममा आइ पुग्दा महिलाको शिक्षामा पहुँच क्रमिक रुपमा बढी देखिन्छ । तर पनि लैङ्गिक विभेदको अवस्था कायमै छ । यस अन्तिम जनगणनामा नेपालको साक्षरता दर ६ वर्ष भन्दा माथिको उमेर समुहमा ५३.७ प्रतिशत रहेको छ (आचार्य, २०१४) ।

अध्याय – ३

अनुसन्धान विधि

कुनै पनि क्षेत्रमा वा विषयमा सम्बन्धित तथ्यहरुको सम्बन्धमा क्रमबद्ध व्यवस्थित तरिकाबाट अपनाइने अनुसन्धानको प्रकृतिलाई अनुसन्धान भनिन्छ । यसले अध्ययनको क्षेत्र तथा नमुनाको छनौट तथ्यांकको स्रोत तथा संकलन प्रविधि साथै अनुसन्धानको विश्लेषण प्रस्तुतिबाट प्रकाश गरिएको छ ।

३.१ अनुसन्धान क्षेत्रको छनौट

यो अध्ययन नेपालको एक मध्य तराइको चितवन जिल्लाको पश्चिम चितवन अर्न्तगत पर्ने नारायाणी नगरपालिका वडा नं. ४ मा बसोबास गर्ने जनजाती मध्ये बोटे जातिको महिलाको शैक्षिक अवस्थाको बारेमा अध्ययन गर्न त्यस ठाउँलाई छनौट गरिएको हो । यो नगरपालिका एक ग्रामीण क्षेत्रमा पर्ने र त्यहा बोटेहरुको पुरानो बसोबास रहेको छ । बोटे जातिका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न अनुसन्धानकर्ताको पूर्ण रुचि र केही जानकारी भएको र बासस्थान पनि आफ्नै गाउँ टोल भएको कारणले यो क्षेत्र छनौट गरिएको छ ।

नारायाणी नगरपालिकाको वडा नं. ४ मा यस जनजातिको बसोबास रहेको छ । उपरोक्त वडामा बसोबास गर्ने जातीय अवस्थितिलाई हेर्दा यस क्षेत्रमा ब्राम्हण, क्षेत्री गुरुड, मगर थारु, नेवार, दलित बोटे र अन्य जातिको बसोबास रहेको छ तर पनि उक्त वडामा अन्य जातिसँग एउटै वडा भित्र बसे पनि बोटेहरुको घर अलगै एक टोल भएर बसोबास गरेको पाइन्छ । त्यसैले बोटे बसोबास गरेका ठाउँलाई बोटे टोल भनि नामाकरण गरिएको छ । यस नगरपालिका अर्न्तगत जम्मा ४० घरधुरी र २१७ जना जनसंख्या रहेको पाइन्छ ।

३.२ अनुसन्धान ढाँचा

कुनै पनि अनुसन्धानको योजना संचना र रणनीतिलाई नै अनुसन्धान ढाँचा भनिन्छ । यस अध्ययनमा प्रश्नावली, अर्न्तवार्ता र घरधुरी सर्वेक्षणको माध्यमबाट नमुना क्षेत्रमा गई बोटे महिलाको शिक्षाको अवस्थामा केन्द्रित भई तथ्यांक संकलन गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन वर्णनात्मक ढाँचामा रहेको छ । साथै त्यसलाई खोजमुलक तरिका अपनाइ

विभिन्न पत्रपत्रिका, पुस्तक, दस्तावेज जस्ता सामाग्रीको आधारमा गुणत्मक सूचनालाई प्राथमिकता दिई संख्यात्मक विवरणलाई सहयोगी सूचनाका रूपमा संकलन गरिएको छ ।

३.३ तथ्यांकको स्रोत

अध्ययनको विषयसंग सम्बन्धित आवश्यक तथ्य तथा सूचनाहरू संकलन गर्न प्राथमिक र द्वितीय दुवै सूचनाका स्रोतहरू प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतहरूमा प्रत्यक्ष भेटघाट कुराकानी अन्तर्वार्ता आदि जस्तो प्रयोग गरिएको छ । द्वितीय स्रोत अन्तर्गत पत्र-पत्रिका, पुस्तक, प्रतिवेदन शोधपत्र शैक्षिक तथ्याङ्क आदिको प्रयोग गरिएको छ ।

३.४ तथ्यांक संकलन विधि

३.४.१ नमुना छनौट

यो अनुसन्धानको लागी चितवन जिल्लाको नारायाणी नगरपालिका वडा नं ४ छनौट गरिएको छ । यो जाति सामाजिक रूपमा अल्प संख्यक जाति हो । राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार नारायाणी नगरपालिका वडा नं. ४ को बोटे टोलमा बोटे जातिका जम्मा घरधुरी ४० र २१७ जनसंख्या रहेको छ । यस अध्ययनमा बोटे टोलको घरधुरी संख्या थोरै भएको कारणले जनसंख्यालाई विषयवस्तु नबनाई नमुना छनौटको विधिको साटो जनगणना विधिबाट यस क्षेत्रमा बोटेहरूको सम्पूर्ण घरधुरीलाई लिई प्रत्येक परिवारबाट १५ वर्ष भन्दा मुनि र १५ वर्ष भन्दा बढी उमेरका विवाहित र अववाहित महिला पुरुष मध्ये एक जनालाई छनौट गरी समावेश गरिएको छ । छनौटको आधार गोला प्रथा गरी प्रत्येक घरधुरी बाट एक जना महिला तथा एक जना पुरुष गोला प्रथा गर्दा जो पर्नु भयो उहाँ सँग प्रश्नावलीको माध्यम बाट कुराकानी गरिएको छ । यो अध्ययनमा ४० जना उत्तरदाताले दिएको जानकारीलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

३.४.२ अन्तरवार्ता

यस अध्ययनका क्रममा आवश्यक सूचना प्राप्त गर्नका लागि संरचित र असंरक्षित प्रश्नावली बनाई जनसांख्यिक, आर्थिक, सामाजिक शैक्षिक तथा महिलाप्रतिको परिवारको दृष्टिकोण सम्बन्धी तथ्यांक संकलन गरिएको छ । ४० जना पुरुष र महिला तथा तिनको परिवारलाई उत्तरदाताको रूपमा लिएको थियो । जसमा उनीहरूलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रश्न सोधेर उत्तर खोज्ने कोशिस गरियो । जसले गर्दा गुणात्मक तथ्यांक संकलनमा

सहयोग पुगेको थियो । यस अर्न्तगत व्यक्तिका विगतको अनुभव, व्यक्तिको भोगाई प्रतिको अनुभव र उत्तरदाताको अपेक्षित चाहना, जस्ता कुराहरुको मौखिक अर्न्तवार्ताको माध्यमबाट तथ्यांक संकलन गरिएको थियो । यसका साथै केश स्टडी गर्नको लागि ४ जना विवाहित र अविवाहित महिलासगँ उनीहरुको पारिवारीक विवरण लगागत के कारणले गर्दा पढ्न पाएन भनेर गहन अन्तरवार्ताको माध्यमबाट तथ्यांक संकलन गरिएको थियो ।

३.४.३ अवलोकन

अवलोकन क्षेत्रका व्यक्तिहरुको सम्पूर्ण विवरण प्रश्नावली र अन्तरवार्ताको माध्यमबाट मात्रै गर्न नसकिने भएकोले अध्ययनको लागि अवलोकन विधि अपनाइएको थियो । यस विधि मार्फत तथ्यांक संकलन गर्दा घर परिवारमा स्पष्ट देखिने सूचनाहरु, पारिवारिक क्रियाकलापहरु हाउभाउ उत्तर दिदाका समयमा उत्तरदाताको अनुहार जस्ता कुराहरुको आधारमा उत्तरको सत्यता, परिवारमा काम गर्ने शैली , पारिवारिक वातावरण, अभिभावकको व्यवहार, निर्णय प्रकृत्यामा संलग्नता, समाजिक सांस्कृतिक कुराहरुका संलग्नता जस्तो मनोवैज्ञानिक कुरा नजिकबाट अवलोकन गरिएको थियो ।

३.४.४ घरधुरी सर्वेक्षण

यस अध्ययन क्षेत्र चितवन जिल्लाको नारायणी नगरपालिका वडा नं. ४ मा बसोवास गर्ने बोटेटोलको जम्मा घरधुरी संख्या ४० नै भएको कारणले गर्दा बोटेटो गाँउको प्रत्येक घरहरुमा घरधुरी फारम भरी सूचना संकलन गरिएको थियो । प्रश्नावली विधिबाट तोकिएको प्रश्नको मात्र उत्तर आउने भएको र उत्तरदाताले एकलौटी रुपमा प्रश्नको उत्तर लेख्ने भएकोले गर्दा सत्य तथ्य प्रमाण प्राप्त गर्नका लागि माथिका विवाहित र अविवाहित पुरुष र महिला बुढापाका जो जो घरमा भेटिएका थिए । उनीहरुको पारिवारिक, शैक्षिक, सामाजिक र वैवाहिक अवस्थाबारे जानकारी लिएको थियो । घरधुरी सर्वेक्षणबाट प्रत्यक्ष अध्ययन गरिएको उक्त टोलको सम्पूर्ण जनसंख्या उनीहरुले अपनाएको पेशा, उनीहरुको सामाजिक स्तर आदिको बारेमा सूचना प्राप्त गरिएको थियो ।

त्यस्तै गरी उनीहरुले आफ्ना छोराछोरीहरुलाई सरकारी वा नीजि कुन विद्यालयमा पढाउदा रहेछन् र छोराछोरीलाई समान व्यवहार गर्छन् वा गर्दैनन् जस्ता कुराहरु घरधुरी सर्वेक्षणको

माध्यमबाट तथ्यांक प्राप्त भएको थियो । अनुसन्धानकर्ता स्वयं त्यही ठाउँको भएकोले गर्दा सम्पूर्ण व्यक्तिहरूसँग परिचित भएकोले तथ्यांक सत्य तथ्यमा आधारित रहेका छन् ।

३.५ तथ्यांकको प्रस्तुति एवं विश्लेषण

क्षेत्रगत अध्ययनको क्रममा संकलित तथ्यांकलाई तिनीहरूको प्रकृतिको आधारमा वर्गीकरण गरी गुणात्मक र संख्यात्मक तथ्यांक प्रयोग गरिएको छ । गुणात्मक तथ्यांक अर्न्तगत शैक्षिक स्तर जनसंख्या, आर्थिक स्तरको व्याख्या र संख्यात्मक तथ्यांकहरूलाई तालिकीकरण, प्रतिशतमा समावेश गरी व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।

३.६ अध्ययनको सीमा

कुनै पनि अनुसन्धान कार्य गर्दा समय र सीमा तोकिएको हुनु पदछ । विशेषगरी प्रस्तुत शोधपत्रमा महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थाको बारेमा अध्ययन गरिएको र देशभरी छरिएर रहेको महिलाहरूको अध्ययन गर्न सम्भव नहुने भएता पनि समय र बजेटको धेरै आवश्यकता पर्ने भएकोले चितवन जिल्लाको नारायणी नगरपालिकाको बोटे टोल गाउँमा रहेको बोटे महिलाहरूको शैक्षिक, सामाजिक, आर्थिक लगायतका विषयहरूलाई जम्मा महिला जनगणना विधि अपनाई ४० जना लाई उद्देश्यपूर्ण नमुना छनौटमा लिएको छ । यसरी एक ठाउँमा सिमित रही गरेको अध्ययनले सम्पूर्ण महिलाहरूको सामान्यीकरणमा लागु नहुन पनि सक्छ । जुन यस अध्ययनको सीमा हो ।

अध्याय - ४

अध्ययन क्षेत्रको सामान्य परिचय

नेपाली समाजमा बोटे समुदायले वर्षौं देखि अपमानित तथा अपहेलित जीवनयापन गर्नु परेको छ, तथा अमानवीय यातनाहरु सहेर बस्नु पर्ने बाध्यता छ। यो उत्पीडन भोगिरहेको समुदाय जो समुदाय 'बोटे' को नामले नेपालमा चिनिन्छ, बोटे बस्तीले सम्पूर्ण नेपाल नै अछुतो रहन सकेन जस मध्ये चितवन जिल्ला अर्न्तगतको शुक्रनगर गा.वि.स हाल अहिले (नारायणी नगरपालिका) पनि एक रह्यो। जुन भरतपुर-शुक्रनगर सडक मार्गले समेटेको यो ठाउँ जिल्ला सदरमुकाम भरतपुरबाट सिधा पश्चिममा रहेको मंगलपुर र शुक्रनगरको भण्डै मध्ये भागमा रहेको शिवनगर भएर पार्वतिपुर हुँदै शुक्रनगर प्रवेश गरिन्छ। यो ठाउँ सडकमार्ग तथा भौगोलिक अवस्थितिका दृष्टिले पश्चिम भेगका सुगम ठाउँका रूपले चिनिन्छ। यसै बोटे टोल समथर उर्वर भूमिले समृद्ध छ। यहाँका मुख्य बासिन्दाहरूमा ब्राह्मण, क्षेत्री, बोटे, थारु, दलित तथा थापा जातिहरू छन्। यहाँ अत्याधिक मात्रामा हिन्दु, बौद्ध र क्रिश्चियन धर्मालम्बीहरू रहेका छन्।

चितवन जिल्ला तराईको भावर प्रदेश देखि महाभारत पर्वत सम्म पर्दछ। यस जिल्लाको पुर्वमा मकवानपुर र पर्सा, पश्चिममा नवलपरासी र तनहु, उत्तरमा गोर्खा र धादिङ र दक्षिणमा भारतको बिहार राज्य पर्दछ। यस जिल्ला नेपालको ६ जिल्लाहरु र भारतसंग समेत सिमाना जोडिएको छ। यो जिल्ला समुद्री सतहबाट १४१ मिटर देखि १९४५ मिटरको उचाई सम्म पर्दछ। उत्तरी बिन्दु दारेचोकको कुरिनटार, दक्षिणी बिन्दु अयोध्यापुरी गा.वि.स को बादरमुढे, पुर्वी बिन्दु लोथर गा.वि.स को चौरडाडा र पश्चिम बिन्दु चितवन राष्ट्रिय निकुन्जको नारायणी नदी पर्दछन्। यस बस्तीमा हिउँद याम (कार्तिक -फागुन महिना) लाई जाडो यामका रूपमा लिईन्छ, जुन समयमा तापक्रम निकै घटेको पाइन्छ। यी महिनाहरूमा वर्षा न्युन मात्रामा हुन्छ। यस ठाउँमा ठूला खोलाहरू नभएको तर साना घोलहरू रहेका छन्। यस नगरपालिकाको २०६८ साल अनुसार कुल घरधुरी संख्या १८३१ र कुल जनसंख्या ८८५६ जना रहेका छन्। जसमा महिला कुल जनसंख्या ४३६४ जना र पुरुष जनसंख्या ४४९२ जना रहेका छन्। (शुक्रनगर गा.वि.स.कार्यालयको पार्श्वचित्र, २०१२)। अध्ययन क्षेत्रमा गरिएको ४० घरधुरीको २१७ जनसंख्यामा महिला १०५ जना र

पुरुष ११२ जना बोटे रहेको पाईयो । यस वडाका मानिसहरूको मुख्य आय स्रोतका रूपमा कृषि, निजामति सेवा, ब्यापार, आदी रहेतापनि औसत रूपमा कृषि पेशामा नै बढी जनसंख्या संलग्न रहेको देखियो ।

यस वडामा देवालय र मन्दिरहरू भएबाट धार्मिक दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण मानिन्छ । भौतिक विकासको पूर्वाधारको निम्ति बाटो घाटो अति नै महत्वपूर्ण मानिन्छ । तर उक्त ठाउँमा कच्ची बाटाहरू रहेबाट जनजीवन प्रभावित बनेको छ । खानेपानीको समस्या रहेपनि टाढा जान नपर्ने बताएका छन् । विधुत् सुविधा भए तापनि यहाँका बोटेहरू विधुत् सुविधा लिनबाट बञ्चित भएको बताउँछन् । आफुँ बस्दै आएको जग्गाको लालपूर्जा नभएका कारण उक्त सुविधा लिनबाट बञ्चित भएको बताएका छन् । यहाँ साना हेल्थपोष्ट भएतापनि सामान्य उपचार भन्दा बढी यसले गर्न नसक्दा सदरमुकाममा नै जानु परेको बताउँछन् । आर्थिक विकासको मेरुदण्ड शिक्षा नै भएको कारण उज्वल भविष्यको निमार्णार्थ यहाँका मानिसहरूको मन शिक्षाको उज्यालो किरण तर्फ अग्रसर रहेको पाईयो । यहाँ दाना उद्योग र राईस उद्योगको स्थापना भएबाट केही संख्यामा यस ठाउँका बासिन्दाले रोजगारी पाई केही राहत मिलेको बताउँछन् ।

यस वडामा बाहिरी जिल्लाबाट भन्दा यही जिल्ला भित्रबाट आउने मानिसहरूको संख्या अधिक रहेको छ । यहाँका बासिन्दाहरूमा ब्राह्मण, क्षेत्री, थारु, बोटे, लगायत अन्य जातीको बाहुल्यता रहेको छ । विभिन्न जात-जाती, धर्म, संस्कृति र विभिन्न सम्प्रदायका मानिसहरू एउटा सानो क्षेत्रमा आपसी मेलमिलापका साथ बसोबास गरेबाट यो क्षेत्र अनेकतामा एकताको प्रतिक हुन आउछ (जिल्ला विकास कार्यालय पार्श्वचित्र ,२०१६) ।

जसमा चितवन जिल्लाको नारायणी नगरपालिकाको कृषि, स्वास्थ्य सुविधा, खाद्यान्न, संस्कृति धर्म र जीवनशैली, रितिरिवाज र परम्परा आदिको समग्र रूपमा तल ब्याख्या गरिएको छ ।

४.१. नारायणी नगरपालिकाको सामाजिक, संस्कृति अवस्था

नारायणी नगरपालिकाका मानिस औसतमा साधारण जीवनशैलीका छन् । यहाँ ब्राह्मण, क्षेत्री, नेवार, दराई, मगर,दलित, थारु, बोटे जातिका मानिसहरूको वसोवास छ । जसमा दलित समुदायको मानिसको जीवनशैली न्यून छ । गाउँमा धेरै जसो युवाहरू काम र

दामका लागि साउदी अरव, मलेसिया, दुबई, कतार जस्ता खाडी मुलुकमा गएको हुनाले प्रायः गाउँमा बुढाबुढी र बाल बच्चाहरु मात्र भेटिने गर्दछन् । विशेष गरी दर्राई र मगर जातका मानिसहरुले आफ्नै परम्परागत भेषभूषा केही मात्रामा प्रयोग गर्ने भएता पनि प्राय जसो आधुनिक पहिरनको नै प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

यहाँका वासिन्दाहरुमध्ये अधिकांश हिन्दु धर्मावलम्बी रहेको पाइन्छ । ब्राह्मण, क्षेत्री वाहेकका जातिहरु दैनिक जिवनमा दिनहुँ धार्मिक कार्यक्रम गर्ने नभई चाडपर्वहरुमा मात्र उत्सव मनाउने गर्दछन् । जाति विशेषमा आ-आफ्नै प्रकारका रितिरिवाज र परम्परा पनि रहेको छ । दलितहरु मध्येमा पनि तँ भन्दा म ठूलो, म भन्दा तँ सानो भन्ने चलन पनि रहेको छ । यहाँ विशेष गरी हिन्दु धर्मावलम्बीहरुको वर्चस्व छ, भने बौद्ध र क्रिश्चियनहरु पनि केही मात्रामा रहेका छन् । ता पनि दशैंमा नवदुर्गा भवानीको पूजा अराधना गर्दछन् ।

४.२. नारायणी नगरपालिकाको आर्थिक अवस्था

नारायणी नगरपालिकाका वासिन्दाहरुको जिविकोपार्जनको मुख्य पेशा कृषि हो । यहाँका प्रत्येक कृषक परिवार औषत १७ रोपनी -न्यूनतम १ रोपनी देखि अधिकतम ६५ रोपनी सम्म) खेत रहेको छ । केही किसान ऐलानी जग्गामा वसोवास गरी ज्याला मजदुरी गरेर जीवन यापन गरेका छन् । खेती गर्ने तरिका हाल सम्म पनि परम्परा वादी नै छ । यहाँ सिंचित र असिंचित खेती गर्ने जग्गा लगभग बराबर छ । सिंचित क्षेत्रमा धान, गाहुँ, मकै, मुसुरो, केराउको खेती हुन्छ भने टाडी जग्गामा मकै, कोदो, मास, वोडी, तोरी भट्टमास, केराउ, मुसुरो, गहत, अदुवा सिल्टुड आदि खेती हुन्छ । मौसम अनुसारका सागसब्जी र तरकारी खेती दुवै गरिन्छ । हाल आएर केही मात्रामा रासायनिक मलको प्रयोग भए पनि मुख्य गरेर भैंसी, गाइगोरु र बाखाको मलको भरमा खेती गर्ने, गरिन्छ । जोत्ने काममा गोरुको साथै ट्र्याक्टरको प्रयोग हुन्छ । खेती कार्यमा घरको परिवारले गर्ने लगायत अर्म पर्म र खेताला लगाउने चलन छ (शुक्रनगर गा.वि.स.कार्यालय, २०१२) ।

यहाँका वासिन्दा मध्ये ६० प्रतिशतलाई आफूले उब्जाएको अन्नले वर्षभरी खान पुग्छ भने बाँकी ३० प्रतिशतलाई ६ महिना र त्यसपछि १० प्रतिशतलाई तीन महिना मात्र खान पुग्छ । केही व्यक्तिहरुले खेतीपातीको अतिरिक्त अन्य पेशाबाट पनि केही गरी परिवारको भरणपोषण गरेको पाइन्छ । त्यस्तो पेशामा सिकर्मी, डकर्मी, कपडा सिलाई, रेडियो, घडी

मर्मत आदि पर्दछन् । वि.क. ले फलामका फाली, कोदाली, खुर्पा वनाउने मर्मत गर्ने र दमाइले लुगा सिलाउने गरी विष्ट कमाउने (काम गरेको सट्टामा अन्न लिने) चलन पनि यद्यपी कायमै छ । केही व्यक्तिहरूले सरकारी, गैर सरकारी र नीजि क्षेत्रमा काम गर्दछन् भने केही व्यक्तिहरू भारत खाडी, मलेसिया, कतार, साउदी, अरब, दुवई ब्रिटिस सेनामा समेत कामका लागि गएका छन् । हाल आएर व्यापार व्यवसाय तर्फ पनि केही परिवार अग्रसर भएका छन् (शुक्रनगर गा.वि.स.कार्यालय, २०१२) ।

यस नगरपालिकाका मानिसहरूको खानामा विशेष गरी जाँड, दाल, भात, तरकारी, रोटी, माछा, मासु नै मुख्य खाना हो । ब्राह्मण, क्षेत्रीमा बाहेक अन्य जातका मानिसहरू जस्तै दर्राई, मगर, थारु, बोटे, दलितहरू सबैको मुख्य खाना दाल भात सँग जाँड हो । जुन विहानको खाना, दिउँसोको खाजा साथै साँझ र विहानको खाना सँग पनि खाने चलन छ ।

अध्याय - ५

बोटे महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था र शिक्षा प्रतिको धारणा

५.१ अध्ययन क्षेत्रमा रहेका शैक्षिक संस्थाहरूको विवरण

अध्ययन क्षेत्रमा औपचारीक रूपमा शिक्षा दिनका लागि सरकारी क्षेत्रबाट श्री प्रभात उच्च मा.वि.को स्थापना भए पश्चात त्यहाँका हुने खाने परिवारका केहि सदस्यहरूले औपचारीक शिक्षा पाएको भेटियो भने समयको विकास सँगै विभिन्न क्षेत्रमा स्कुलहरूको स्थापना हुने क्रममा यस क्षेत्रमा पनि सरकारी तथा निजी प्रयासबाट शैक्षिक संस्थाहरूको स्थापना भएको पाइयो । अध्ययन क्षेत्रमा रहेका शैक्षिक संस्थाहरूको विवरणलाई तालिका नं. १ मा पस्तुत गरिएको छ ।

तालिका न: १ अध्ययन क्षेत्रमा रहेको शैक्षिक संस्थाका विवरणहरु

शिक्षण संस्था	सरकारी	निजी	जम्मा
उच्च मा.वि	७ (२९%)	१(१० %)	८(२४ %)
मा. वि	१ (४ %)	९(९०%)	१०(२९ %)
नि. मा. वि	६ (२५ %)	-	६(१८ %)
प्रा. वि	१० (४२ %)	-	१०(२९ %)
जम्मा	२४	१०	३४ (१००.००)

स्रोत : नगरपालिका कार्यालय, २०७३ ।

टिप्पणी: कोष्ठकमा रहेको संख्याले प्रतिशत जनाउँछ ।

अध्ययन क्षेत्रमा रहेका शैक्षिक संस्थाहरू मध्ये सबैभन्दा पुरानो विद्यालय प्रभात उच्च मा.वि. हो । अध्ययन क्षेत्रमा सरकारी तथा निजी शैक्षिक संस्थाहरू मध्ये उच्च मा.वि. ८ भएको पाइयो अर्थात जम्मा २४ प्रतिशत रहेको छ (तालिका नं.१) । मा.वि तह सरकारी र निजी गरेर १० रहेको छ भने जम्मा २९ प्रतिशत रहेको छ (तालिका नं. १) । यसका साथै नि.मा.वि. तह पनि सरकारी र निजी गरी जम्मा ६ रहेको छ भने जम्मा १८ प्रतिशत रहेको छ तालिका नं. १) । र प्राथमिक विद्यालय १० रहेको छ भने जम्मा २९ प्रतिशत

रहेको छ (तालिका नं. १)। यसका साथ साथै निजि शैक्षिक संस्थाहरू कमै मात्रामा भएपनि विद्यार्थीहरूको संख्या भने दिनानुदिन बढ्दै गइरहेको पाइयो ।

५.२. बोटे महिलाको शिक्षाको अवस्था

आधुनिक शिक्षा र बोटे समाजमा भरखर मात्र प्रचलनमा आउन थालेको बुझिन्छ । यसरी बोटेहरूमा आधुनिक शैक्षिक प्रणालीतिर केही समय यता देखि मात्र ध्यान दिन थालेको हो भन्न सकिन्छ । अझसम्म सम्पूर्ण बोटे महिलामा स्नातक सकेका बोटे अध्ययन अनुसन्धानमा पाउन नसकिएवाट पनि यस कुराको पृष्ट हुन्छ । एस.एल.सी. सम्म पास गरेर प्रविणता प्रमाण पत्रसम्म आई पुगेका केही बोटे ज्यादै नगन्य रूपमा मात्र यस पछिको अध्ययनमा जाने गरेका छन् । यसरी नै उनीहरूले प्राप्त गरेका शिक्षा पनि सरकारी विद्यालयबाट मात्र भएको हुँदा कम प्रतिस्पर्धी छ ।

यिनीहरू विशेषत माछा मारेर डुङ्गा चलाएर आफ्नो परिवार चलाउने भएका कारणले गर्दा शिक्षामा खासै अवसर पाएको देखिँदैन । फलस्वरूप उनीहरू शिक्षाबाट वञ्चित हुन पुगेका कारणले पनि महिला शिक्षित हुन पाएनन् । यसका साथै हाम्रो सामाजिक सांस्कृतिक रूढीवादी धारणले गर्दा पनि महिला शिक्षाबाट वञ्चित हुनु पर्ने मुख्य कारण रहेको छ । यही विषय वस्तुसँग जोडिएको अध्ययन गर्ने क्षेत्रमा पनि महिलाहरू शैक्षिक अवसरबाट वञ्चित किन भए त भन्ने तथ्य बुझ्न यो अध्ययन गरिएको छ

शिक्षाको कमीले गर्दा बोटेहरू अन्धविश्वास र रूढीवादी मानसिकताबाट ग्रस्त छन् । बोटेहरूको मनोविज्ञान विश्लेषण गर्दा खेती छद्दैछ । पढाएर के काम ? बोटेहरूले प्राथमिक शिक्षा सम्म पढेपछि त्यो भन्दा माथि भाषाको कारणले अन्य विद्यार्थीसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्दैनन् र पढाइ छोडछ भनेका छन् । त्यसैगरी बोटे महिलाहरूलाई पनि भाषाकै कारण पढाइमा बाधा पुगिरहेको छ । त्यसको साथ-साथै बोटे महिलाहरूको जनशक्ति घरको काममा बढि चाहिने र महिला शिक्षालाई आरामदायीको रूपमा हेरिने हुँदा महिलाको शिक्षामा न्यून उपस्थिति छ ।

“बोटे महिलाहरू शिक्षामा नआउनुको कारण उनीहरूमा प्रचलित उखान, आधा पढो हरसे गयो पुरो पढो घरसे गयो” को पनि महत्वपूर्ण भूमिका छ । एउटै गाउँमा बस्ने बाहुन क्षेत्रीमा पढ्नुपर्छ भन्ने धारणा छ तर बोटे महिलाहरूमा त्यस्तो धारणा पाइदैन (लामिछाने २०६६) । यसबाट के तर्क निकाल्न सकिन्छ भने गरिवीले नै यो विचार बोटेहरूमा आएको हो । त्यसैले गरिवी नै बोटेहरूको लागि शिक्षाको बाधक हो ।

शिक्षाले मानविय व्यवहार र समाज विकासमा अपेक्षाकृत परिवर्तन ल्याउछ मानिसलाई बुझ्न, आफु-आफुलाई विश्लेषण गर्न, संवाद, तुलना र समाजका अन्य सदस्यहरूको मुल्याङ्कन गर्न सबल बनाउछ । जुन समाजमा शिक्षित व्यक्तिहरू बढी हुन्छन् त्यो समाज नै चेतनशील र विकसित हुन्छ । यस बस्तीका अधिकांश बोटेहरू कृषि तथा ज्याला मजदुरी गर्ने भएकाले छोराछोरीलाई विद्यालय पठाउनेको संख्या ज्यादै न्युन हुँदै गएकोले पनि बीचमै पढाई छाडेको अवस्था देखियो । जसलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं.२ बोटे बस्तीको साक्षर तथा निरक्षर

शिक्षा	महिला	पुरुष	जम्मा
साक्षर	७४ (७४ %)	१०० (८५ %)	१७४ (८९ %)
निरक्षर	२६ (२६ %)	१७ (१५ %)	४३ (१९ %)
जम्मा	१०० (१००)	११७ (१००)	२१७ (१००.००)

स्रोत: स्थलगत अध्ययन (घरघुरी सर्वेक्षण) २०७३

टिप्पणी: कोष्ठकमा रहेको संख्याले प्रतिशत जनाउँछ ।

महिलाहरूको साक्षरता दर ७४ प्रतिशत र पुरुषको दर ८५ प्रतिशत रहेको छ (तालिका नं २) । भने, महिला र पुरुष दुवै नाम लेख्न जान्नेको संख्या १७४ जना अर्थात ८९ प्रतिशत र निरक्षरता दर महिलाको २६ प्रतिशत र पुरुषको १५ प्रतिशत रहेको छ, र आफ्नो नाम पनि लेख्न नजान्ने महिला र पुरुषको संख्या ४३ जना रहेको छ भने जम्मा १९ प्रतिशत रहेको छ (तालिका नं २) । यसरी पुरुषको भन्दा महिलाको साक्षरता दरमा निकै कमी आउनुमा बोटे समुदायमा पितृसत्तात्मक समाज र छोरीलाई पढाउनु हुन्न भन्ने रुढीवादी विचारको कारणले हो ।

५.२.१ बोटे महिलाको शिक्षामा सहभागिता

शिक्षाको अवस्थितिले सामाजिक हैसियत तथा विभिन्न अवसरहरु उपयोग गर्ने र अवसर सिर्जना गर्ने सवालमा महत्वपूर्ण कारक तत्व बन्दछ । तर पनि नेपाल जस्तो विश्वका विकासोन्मुख देशहरुमा अझ सम्म पनि शिक्षामा मानिसहरुको उल्लेख्य पहुँच रहन सक्को छैन । गरिवका कारण शिक्षा लिनमा समुदायलाई हुनु परको एउटा अवस्था छ भने आर्कातिर समाजमा रहेको परम्परा मान्यता प्रचलन तथा संस्कारका कारण लैङ्गिक रुपमा शिक्षामा महिला र पुरुषको समान पहुँच रहन नसकेको यथार्थता हामी सवैले देखिरहेका छौ । नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्दा समग्रमा जति कम नेपालीहरुको शिक्षामा पहुँच छ । त्यति नै बढी दरमा शिक्षामा महिलाको अत्यन्तै कम पहुँच रहेको देखिन्छ । अर्थात् शिक्षामा महिलाको अत्यन्तै कम पहुँच छ । नेपाली समाजमा छोरा र छोरीलाई हेर्ने फरक फरक दृष्टिकोण कै कारण शिक्षामा महिला कम पहुँच रहन गएको एउटा यथार्थता हो भने अर्को गरिवीका कारण पनि महिलाहरुको शिक्षामा पहुँच रहन नसकेको वास्तविक सत्य हो । नेपाली समाजमा ८० प्रतिशत भन्दा बढी हिन्दु धर्ममा आस्था राख्ने मानिसहरु छन् भने अर्का तिर गैर हिन्दुहरुमा पनि हिन्दु धर्मको प्रभाव परेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा यस धर्मको पछिल्लो व्यवस्था अर्थात् मुनुस्मृतिकाल देखि नै महिलालाई विभेदपूर्ण तरिकाले हेरिएको छ । छोरी अर्काको घर जाने जात भन्ने मान्यताले पनि बाबु आमाहरुलाई प्रर्याप्त शिक्षामा लगानी गर्न चाहदैनन् । यसैगरी परिवार वा समुदाय भन्दा बाहिर गएर छोरीलाई पठाउन नसक्ने मानसिकता शिक्षित मानिने परिवारमा पनि देखिन्छ । विवाह भइसकेपछि छोरीको स्थान बुहारीमा परिणत भइसकेपछि बुहारीलाई पठाउने परिवार नेपालमा कम मात्र देख्न सकिएला जुन ग्रामीण समाजमा भन कम रहेको छ ।

छोरीलाई पठाउनु पर्छ भन्ने सामाजिक अभियान अझै विकास हुन सकेको छैन । सरकारले महिलालाई पठाउनु पर्दछ भन्ने मान्यता अनुरूप लगानीको प्रवृत्तिलाई सकारात्मक बनाएको छ । यी नै अवस्था मान्यता र प्रवृत्तिका बावजुद नेपालमा महिला शिक्षाको अवस्था मान्यता र प्रवृत्तिका बावजुद नेपालमा महिला शिक्षाको अवस्था सन्तोष गर्न लायक छैन । यस भित्र लैङ्गिक विभेदको अवस्था देख्न सकिन्छ । तर पनि परिवार र समुदायको विकासमा महिला शिक्षाको प्रत्यक्ष र निकै सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ । यस तथ्यलाई सवैलाई बुझ्न जरुरी छ ।

भाषिक समस्या सबै बोटे विद्यार्थीको भएपनि महिलाहरू बढि यसबाट पिडित छन् । उनीहरू स्कूलमा पनि २०-२५ जनाको महिलाको समूहसँगै बस्छन् र बोटे भाषामै बोल्छन् । अन्य मानिससँग कम बोल्ने भएकोले उनीहरूलाई नेपाली जान्ने अवसर कम हुन्छ । शिक्षक कक्षामा नेपाली भाषामा पढाउदा उनीहरू एकहोरो शिक्षकलाई हेरिरहन्छन् । उनीहरू केही बुझ्दैनन् । उनीहरूले किताब लिएर विद्यालय त आउछन् तर (केही बुझ्दैनन्) न बोल्छन्, न, त लेख्छन्, न त प्रयास नै गर्दछन् । किताब फर्काएर घर जान्छन् र गृहकार्य कहिल्यै गर्दैनन् । त्यसैले उनीहरू कक्षामा फेल हुन्छन् । उनीहरूले २-३ वर्ष एउटै कक्षामा पढ्छन् र अन्ततः स्कूल छाड्छन् । बोटे महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थालाई तलको तालिकामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

बोटे जातिहरू जसरी सामाजिक आर्थिक रुपमा पछि परेका छन् त्यसरी नै शैक्षिक रुपमा पनि उनीहरू पछि नै छन् । समाजमा अन्य जाति सरह बोटे जातिको शैक्षिक अवस्था समान नभएपनि २० वर्ष अघि र आजको बोटे समाज भिन्न हुँदै गएको छ । समाजमा रहेका अन्य समुदायले आफ्ना छोराछोरी स्कूल पठाउँदा आफुले पठाउन सकेन भने उनीहरूमा छुट्टै खालको छटपटी हुने गरेको बोटे महिला बताउँछन् ।

तालिका नं. ३ विद्यालय जाने बोटे महिलाको संख्या

वर्ग	संख्या	प्रतिशत
मा.वि.	७	१७.५
नि.मा.वि.	१२	३०
प्रा.वि.	२१	५२.५
जम्मा	४०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन (घरघुरी सर्वेक्षण) २०७३

नारायणी नगरपालिका का बोटेमा मा.वि. तहमा पढ्ने ७ जना अर्थात १७.५ प्रतिशत देखियो भने नि.मा.वि तहमा पढ्ने १२ जना अर्थात ३० प्रतिशत र प्रा.वि.तहमा पढ्ने २१ अर्थात ५२.५ प्रतिशत रहेको पाइयो । हाल स्कूल भर्ना भएपनि पछि विविध कारणले विद्यालय छाड्ने पनि कम छैनन् । प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्रका बोटे महिलाहरु आफुहरु प्रा.वि तहसम्म जेनतेन गरेर पढ्ने गरेको र बिस्तारै माथिल्लो तहमा पुग्दै जादा पढाईलाई बिचमै छाड्नु परेको बताउछन् । सुरुमा प्रावि तह पढ्नेको संख्या २१ थियो तर पछि बिस्तारै नि.मा.वि तहसम्म आइपुग्दा १२ र भन्ना मा.वि तहसम्म आइपुग्दा त १२ बाट घटेर ७ भएको बताउछन् । यसरी अध्ययन क्षेत्रका बोटे महिलाहरुले आफुहरुले पढ्ने रहर हुदाहुदै पनि आफुहरुको आर्थिक अवस्था निकै कमजोर हुनु, विवाह भएर अर्कैको घरमा गएपछि चुलो चौकोमा सिमित हुनुपरेको, घरायसी कामले गर्दा पढाईलाई निरन्तरता दिन नसकी पटक पटक एउटै कक्षामा बस्नुपर्ने अवस्था, परिवारले नपढाएर र घरदेखि विद्यालय धेरै टाढा भएको कारण घरायसी काम सकेर विद्यालय पुग्न कठिन भएका कारण माथिल्लो तहमा पुग्दा अध्ययन गर्नेको संख्या घट्दै गएको बताउछन् ।

५.२.२ शिक्षाका आधारमा पेशा

शिक्षा र आर्थिक तत्व एक अर्का सँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित हुने भएकाले राम्रो आर्थिक स्रोतको आधारमा व्यक्तिले उपयुक्त शिक्षा प्राप्त गर्ने र प्राप्त गरेको शिक्षा र ज्ञानका आधारमा व्यक्तिले आफ्नो दैनिक जिवनका विभिन्न कृयाकलाप सञ्चालन गर्दछ । यस अध्ययन क्षेत्रका महिलाले पनि आफुले प्राप्त गरेको शिक्षाको आधारमा विभिन्न पेशामा सम्लग्न भएका छन् । जसमा विभिन्न पेशा सँग सम्लग्न भएका महिलाको अवस्था तालिका २ मा देखाईएको छ ।

तालिका नं. ४ शिक्षाका आधारमा उत्तरदाताको पेशागत विवरण

पेशा	शिक्षा								
	प्रा.वि.	नि.मावि.	मा.वि.	उ.मा.वि.	स्नातक	अनौपचारिक	निरक्षर	जम्मा	प्रतिशत
कृषि	८	५	५	२	-	७	१५	२७	६७.५
व्यापार	१	१	-	-	-	२	-	४	७.४०
जागिर	-	-	-	२	१	-	-	३	७.५
मजदुरी	१	-	-	-	-	२	३	६	११.११
जम्मा	१०	६	५	४	१	११	१८	४०	१००.००

स्रोत :- स्थलगत अध्ययन (घरघुरी सर्वेक्षण) २०७३

तालिका नं. ४ का अनुसार अध्ययन क्षेत्रका बोटे महिलाले आफु सँग भएको ज्ञान र शिक्षाका आधारमा विभिन्न पेशामा संलग्न भएका छन । तालिकामा देखिए अनुसार शिक्षाले पनि व्यक्तिले गर्ने पेशामा प्रभाव पारेको देखियो । सबैभन्दा बढी निरक्षर महिलाले कृषि र ज्याला मजदुरी पेशा अपनाएको पाइयो । स्नातक तहमा अध्यय गर्नेले जागिर गरेको पाइयो भने मजदुरी गर्ने निरक्षर महिलाहरु ३ जनाले अर्काको मेलामा काम गर्ने २ जनाले नजिकैको चिया बगानमा चिया टिप्नेर १ जना महिला घरवनाएको ठाउँमा लेभरको काम गर्ने गरेको पनि अवलोकन वाट थाहा पाइयो । त्यस्तै गरी व्यापार व्यवसाय गर्ने ४ महिलाहरु पनि साक्षर नै देखियो । उनीहरुले नजिकैको चिया दोकान चौकमा रक्सी र मासुको व्यापार गर्ने गरेको पाइयो । कुनै पनि व्यक्तिले कस्तो प्रकारको काम गर्ने भन्ने कुराको निर्धारण पनि व्यक्तिमा भएको क्षमताले निर्धारण गर्दो रहेछ भन्ने कुरा तालिका २ मा पनि देखियो ।

५.२.३. उमेर अनुसार महिला शिक्षा प्रतिको सामाजिक धारणा

अध्ययन क्षेत्रका बोटे महिलाहरुमा शिक्षा प्रतिको बुझाई फरक फरक रहेको पाइयो । यो जाति भित्र पनि छोरा र छोरी बीच अझै पनि शैक्षिक क्षेत्रमा भेदभाव गर्ने गरेको

पाईयो । अनुसन्धान कर्ताले गरेको घरधुरी सर्वेक्षणमा एउटै घरका दिदी र भाईमा भाई निजी विद्यालयमा पढ्ने र दिदी सरकारी विद्यालयमा पढ्ने गरेको पाईयो । बोटे समाजमा छोरीलाई धेरै शिक्षा चाहिँदैन भन्ने धारणा राख्ने व्यक्ति पनि समाजमा रहेको पाईयो ।

यो समुदायको हरेक कृयाकलापमा पुरुषले नै निर्णय गर्ने गर्दछन् । बोटे समुदायको शिक्षा प्रति कस्तो धारणा रहेछ भनेर बुझ्न को लागि अनुसन्धान कर्ताले बुझ्न खोज्दा उत्तरदाता महिलाहरूले विभिन्न कारणले पढ्न नपाएको बताए । अध्ययन क्षेत्रका महिला सँग गरिएको कुराकानीको आधारमा ३० प्रतिशतले आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण पढ्न नपाएको बताए, २० प्रतिशतले परीक्षमा फेल भएकोले पढ्न छोडेको बताए भने १० प्रतिशतले परिवारिक कारणले र ४० प्रतिशतले पढ्दा पढ्दै विवाह भएको र विवाह पछि घरको काम गर्नु पर्ने भएका कारण पढाईलाई निरन्तरता दिन नपाएको बताए ।

अध्ययन क्षेत्रका बोटेहरूले शिक्षालाई कसरी र के कस्तो रूपमा बुझेका रहेछन् त भन्ने कुरालाई तालिका ३ मा देखाईएको छ ।

तालिका नं. ५ उमेर अनुसार शिक्षा प्रतिको धारणा

उमेर समूह	शिक्षित	संख्या	अशिक्षित	संख्या	जम्मा
बुढापाका	चाहिँन्छ	१०	चाहिँदैन	४	१४
युवायुवती	चाहिँन्छ	४०	चाहिँदैन	-	४०

स्रोत : स्थलगत अध्ययन (घरधुरी सर्वेक्षण) २०७३

नोट—: यहा बुढापाका भनेर ४५ वर्ष भन्दा माथि उमेर भएकालाई र युवायुवती भनेर १५ देखि ४४ वर्ष उमेर समूहका लाई भनिएको छ ।

उमेर समूह अनुसार शिक्षित र अशिक्षित व्यक्ति पिच्छे शिक्षा प्रतिको बुझाई फरक रहेको पाईयो । अशिक्षित र बुढापाका मध्येका ४ जनाले मात्र छोरीलाई धेरै शिक्षा चाहिँदैन भने । तर अध्ययन क्षेत्रका ४० जना युवायुवती महिलाहरूको शैक्षिक स्थिति फरक फरक भएपनि उनीहरूको शिक्षा प्रतिको धारणा भने समान पाईयो । उनीहरू सबैले शिक्षा चाहिँन्छ

नै भनेको पाईयो । अनुसन्धान कर्ताका अनुसार छोरीलाई धेरै शिक्षा चाहिँदैन भन्ने धारणा राख्ने बुढाबुढी पनि पाईयो ।

५.३ नारायणी नगरपालिका छनोटमा परेका बोटेहरुको सामाजिक अवस्था

सामाजिक अवस्थाको संरचनाभिन्न रहेको भाषा, विवाह, जाति, शिक्षा र परिवार अनुसार प्रत्येक समाजको सामाजिक अवस्था फरक-फरक पाउन सकिन्छ अतः यहाँ स्थलगत अध्ययनबाट प्रस्तुत विषयहरुको फरक-फरक व्याख्या गरिएको छ ।

५.३.१ धर्म विवरण

नेपाल एक बहुभाषिक, बहुसंस्कृति र बहुधार्मिक भएको सार्वभौमसत्ता सम्पन्न देश हो । यहाँ ठाउँ अनुसार विभिन्न भाषा-भाषि र धर्म मान्ने मानिसहरुको बसोबास भएको पाइन्छ । जातअनुसार भाषा फरक-फरक भएतापनि बोलिने भाषा भनेको नेपाली नै हो । यस बोटे बस्तीमा पनि विभिन्न धर्म मान्ने मानिसको बसोबास रहेको पाइन्छ । पहाडी क्षेत्रका मानिसको आफ्नै र तराई क्षेत्रका मानिसको आफ्नै धर्म संस्कृति रहेको पाइन्छ । यस बोटे बस्तीका मानिसले पनि आफ्नै पुर्खाले अपनाउदै आएको धर्मलाई अपनाउदै आएको पाइयो जसलाई तलको तालिकामा देखाउन सकिन्छ ।

तालिका नं. ६ उत्तरदाताको धर्म अनुसार वर्गीकरण

सि. नं	धर्म	घरधुरी	प्रतिशत
१	हिन्दु	३०	७५
२	क्रिश्चियन	५	१२.५
३	बौद	५	१२.५
जम्मा		४०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन (घरधुरी सर्वेक्षण) २०७३

तालिका नं ६ को आधारमा हिन्दु धर्म मान्नेको घर संख्या ३० अर्थात ७५ प्रतिशत, क्रिश्चियन धर्म मान्नेको घरसंख्या ५ अर्थात १२.५ प्रतिशत, बौद धर्म मान्नेको घरसंख्या ५ अर्थात १२.५ प्रतिशत रहेको देखियो । जसमा सबैभन्दा बढी हिन्दु धर्म मान्ने घरसंख्या रहेको देखियो ।

परम्परा कालमा नेपाललाई हिन्दु राष्ट्र भनी घोषणा गरेतापनि वर्तमान समयमा आ-आफ्नो इच्छाले विभिन्न धर्म मान्न पाउने भएकाले अन्य धर्म मान्नेको संख्या बढ्दै जाने अवस्था देखिएता पनि अहिलेसम्म अध्ययन क्षेत्रमा हिन्दु धर्मको वर्चस्व नै कायम रहेको देखियो ।

५.३.२ बसोबास गरेको समय

यस वडा नं ४ का बोटे बस्तीहरु विभिन्न समय देखि बस्दै आएका छन् । हाल बसेको ठाउँमा पहिलाको तुलनामा यातायात, शिक्षा, खानेपानी, बजार आदिको सुविधा भएको बताउछन् । बाढी, पहिरो र जंगली जनावरको डर नभएको कारण यस ठाउँको ऐलानी जग्गा कब्जा गर्दै विभिन्न समयदेखि बसोबास गर्दै आएको सन्दर्भलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ७ उत्तरदाताको आधारमा बसोबास गरेको समय

विवरण	घरसंख्या	प्रतिशत
१-५ वर्षसम्म	३	७.५
५-१० वर्षसम्म	७	१७.५
१०-१५ वर्षसम्म	९	२२.५
१५-२० वर्षसम्म	१०	२५
सोभन्दा माथि	११	२७.५
जम्मा	४०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन (घरघुरी सर्वेक्षण) २०७३

माथिको तालिका नं.७ बाट २० वर्षभन्दा बढी बसोबास गर्नेको संख्या सबैभन्दा बढी ११ अर्थात २७.५ प्रतिशत, १५-२० वर्ष बसोबास गर्नेको संख्या १० अर्थात २५, १०-१५ वर्ष बसोबास गर्नेको संख्या ९ अर्थात २२.५ प्रतिशत, ५-१० वर्षसम्म बसोबास गर्ने संख्या ७ अर्थात १७.५ प्रतिशत र १-५ वर्ष बसोबास गर्नेको संख्या सबैभन्दा न्युन ३ अर्थात ७.५ प्रतिशत पाइयो । आफुहरु धेरै लामो समयदेखि बसोबास गर्दै आएको बोटे जातिले बताउदछन्

५.३.३ बसोबासको अवस्था

शिक्षा प्राप्त गरेको व्यक्तिले योग्यता अनुसारको जागिर पाउने हुदा परिवारको आकार सानो हुनुका साथै राम्रो पालनपोषण, बालबच्चाको रेखदेखमा ध्यान र छोराछोरी बोडिड स्कूलमा भर्ना गरेको पाइयो तर जो अशिक्षित छन् तिनिरु उचित ज्ञानको अभावमा पालन पोषणमा ध्यान नदिने, बाल बच्चालाई सस्तो सरकारी स्कूलमा भर्ना गरेपनि बीचैमा पढाई छोडाई काममा लगाउने गरेको पाइयो यति मात्र नभई सन्तान उत्पादन पनि बढी भएको पाइयो ।

यस स्थानमा बसोबास गरेका बोटे जातिका घरहरु एकै ठाउँमा झुण्ड परेको छ । ति घरहरु कुनै माटो र बाँसले बनाई छ्वाली र खरले छाएको छ त्यस्तो घरलाई कच्ची

(भुपडी) मा लिइएको छ । केही घरहरु ढुंगा वा ईटाको गारो लगाई टिनले छाएको २ तल्ला भएको छ यस्तोलाई अर्धपक्कीमा लिइएको छ भने ढुंगाको वा ईटाको गारो लगाई सिमेन्ट लगाएको घरलाई पक्की घर भनी वर्गीकरण गरिएको छ ।

तालिका न. ८ घरको प्रकृति

घरको अवस्था	संख्या	प्रतिशत
पक्की	७	१७.५
अर्धपक्की	१३	३२.५
भुपडी	२०	५०
जम्मा	४०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन (घरधुरी सर्वेक्षण) २०७३

माथिको तालिका नं. ८ अनुसार १७.५ प्रतिशत घरहरु पक्की भएको पाइयो जसमा रेमिट्यान्सको मुख्य भूमिका पाईयो । ५० प्रतिशत घरहरु भुपडी छन् जसको कारण उच्च गरिवी हो । अर्न्तवार्ताको क्रममा जसको घर भुपडी छ उहाँहरुलाई तपाईंका बालबालिकाको शिक्षामा तपाईंको घरको अवस्थाले कस्तो प्रभाव पार्दछ ? भनी सोधिएको थियो ६१ वर्षीय राम बहादुर बोटेका अनुसार “घरको अवस्थाले वच्चावच्चीको पढाईमा फरक पार्दछ । घरमा केटाकेटीको किताबकापी पनि सुरक्षित राख्न सकिदैन । हुरी बतासले उडाइदिन्छ । पानी पर्दा भिज्छ । पढ्ने लेख्ने छुट्टै कोठा हुदैन । हाम्रो समुदायमा पाहुना आउँदा जाँड रक्सीले सम्मान गर्ने चलन छ । सँगै आफूले पनि खाइन्छ । खाँदा गफ गरिन्छ, हल्ला खल्ला हुन्छ, राम्रो सँग पढ्न पाउँदैनन् जसको कारण फेल हुन्छन् अनि स्कुल जान मन गर्दैनन् पढ्न छोडिदिन्छन्” उहाँ अझ थप्नु हुन्छ । गरीबीको कारणले छोरीहरुलाई पढाउन सकिएन जेठो छोरोले कक्षा ४ मा पढ्न छाडेर भारत गयो र अलि अलि पैसा कमाउन थालेपछि धन्सार (भैँसीको गोठमाथि सुत्न मिल्ने गरी बनाइएको) बनाईयो । कान्छो छोरो त्यही बसेर पढ्थ्यो । अहिले एस.एल.सी पास गरेर कतार गएको छ ।

५.४ बोटहरुको आर्थिक अवस्था

आर्थिक अवस्था भन्नाले व्यक्तिको जीवनस्तरलाई सहजता तुल्याउने विभिन्न आधारहरु जस्तै कृषि, उद्योग कलकारखाना, व्यापार तथा रोजगारी आदिलाई बुझिन्छ । आर्थिक अवस्था मजबुद भएको परिवारमा सामान्यतया शिक्षा, स्वास्थ्य, यातायात तथा रोजगारी जस्ता समस्या कम मात्रामा देख्न सकिन्छ । सामाजिक समस्याको मुख्य कारक तत्व आर्थिक अवस्था हो ।

यस नारायणी नगरपालिका वडा नं. ४ का बोटहरुको मुख्य पेशा ज्याला मजदुरी र कृषि रहेको पाइयो । यस्ता बोटहरुले अन्य साहु, महाजनको जग्गा अधिया कमाई जिवीका चलाउदै आएको पाइयो । पेशाका रुपमा सिलाई, बुनाई, प्रहरी, माछा मार्ने रहेको पाइयो ।

५.४.१ भु-स्वामित्व

यस बस्तीका बोटहरुले भोग चलन गर्दै आएको जग्गा ऐलानी भएको र आफ्नो नाममा जग्गाको लालपुर्जा नभएको बताएको पाइयो । यिनिहरुले भोगचलन गरेको भु-स्वामित्वलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ९ उत्तरदाताको परिवारले ओगटेको जमिनको विवरण

सि.नं	विवरण	घरसंख्या	प्रतिशत
१	०-१ कट्टा	२५	६२.५
२	१-२ कट्टा	१०	२५
३	२-३ कट्टा	५	१२.५
जम्मा		४०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन (घरधुरी सर्वेक्षण) २०७३

माथिको तालिका नं. ९ अनुसार एक कट्टा सम्म हुने सबैभन्दा बढी घरसंख्या २५ अर्थात ६२.५ प्रतिशत, १-२ कट्टा सम्म हुने घरसंख्या १० अर्थात २५ प्रतिशत र २-३ कट्टा सम्म हुने घरसंख्या ५ अर्थात १२.५ प्रतिशत रहेको देखियो ।

५.४.२ पेशा वा व्यवसाय

कृषि, ज्याला, मजदुरी, सिलाई बुनाई, माछा मार्ने र व्यवसाय जस्ता कामहरु गदै आएको पाइन्छ । शिक्षित र अशिक्षित व्यक्ति अनुसार कामको प्रकृति फरक-फरक रहेको पाइन्छ । यस बोटे बस्तीका प्रायजसो मानिसहरु पनि अशिक्षित भएका कारण यहाँका अधिकांश मानिसले जिवीको पार्जनका लागि साना-साना काम गदै आएको पाइन्छ, जसलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १० पेशाको आधारमा उत्तरदाताको संख्या

पेशा	घरसंख्या	प्रतिशत
कृषि	४	१०
माछा मार्ने	१५	३७.५
ज्याला मजदुरी	१०	२५
प्रहरी	२	५
व्यवसाय	५	१२.५
सिलाई बुनाई	४	१०
जम्मा	४०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन (घरधुरी सर्वेक्षण) २०७३

तालिका नं. १० मा बोटेहरुको पेशा व्यवसाय लाई हेर्दा सबैभन्दा बढी माछा मार्ने १५ घरसंख्या अर्थात ३७.५ प्रतिशत, ज्याला मजदुरी गर्ने १० घरसंख्या अर्थात २५ प्रतिशत, व्यवसाय गर्ने ५ अर्थात १२.५ प्रतिशत, कृषि र सिलाई बुनाई गर्ने ४/४ अर्थात १०/१० प्रतिशत, प्रहरी सेवामा लाग्ने २ अर्थात ५ प्रतिशत रहेको पाइयो ।

५.४.३ बोटेहरुको मासिक आम्दानी विवरण

बोटेहरुको पेशा व्यवसायलाई हेर्दा जो शिक्षित छन् तिनिहरुको आम्दानीको स्रोत उच्च देखियो भने जो अशिक्षित छन् तिनिहरु सिलाई बुनाई, कृषि, ज्याला मजदुरीमा लागेको पाइयो जसको आम्दानी शिक्षितको तुलनामा न्युन भएको पाइयो कम आम्दानी हुने परिवारले आम्दानीको स्रोत खुलाउन चाहेनन् यस्ता परिवारहरु कृषि पेशामा आवद्ध, मेलापात, अर्मपर्म र छरछिमेकमा सरसापट गरि जीवन चलाएको पाइयो जसलाई तलको तालिकाद्वारा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ११ बोटेटहरुको मासिक आम्दानी विवरण

आम्दानी रु	घरसंख्या	प्रतिशत
०-२५००	४	१०
२५००-५०००	६	१५
५०००-७,५००	५	१२.५
७,५००-१०,०००	३	७.५
सोभन्दा माथि	२०	५०
भन्न नचाहेका	२	५
जम्मा	४०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन (घरधुरी सर्वेक्षण) २०७३

तालिका नं. ११ मा ४० घरसंख्या बोटेटहरुको मासिक आम्दानी विवरणलाई देखाइएको छ । जस अनुसार १०,००० भन्दा माथि आम्दानी गर्ने घरसंख्या २० अर्थात ५० प्रतिशत पाइयो यस्तो परिवारका सदस्यहरु केही शिक्षित, विदेश गएका, व्यापार गर्ने र जमिन पनि अरुहरुको तुलनामा बढी ओगटेका साथै अर्धिया जमिन कमाएका पाइयो त्यस्तै गरी २५००-५००० आम्दानी गर्ने ६ अर्थात १५ प्रतिशत, ५०००-७,५०० आम्दानी गर्ने घर संख्या ५ अर्थात १२.५ प्रतिशत र ७,५००-१०,००० आम्दानी गर्ने घर संख्या ३ अर्थात ७.५ प्रतिशत, ०-२५०० आम्दानी गर्ने घर संख्या सबैभन्दा गरिब रहेको पाइयो यिनिहरुसंग दुई कोठाको घर बन्न सक्ने जमिन मात्र भएको, छोराछोरी धेरै साथै काम गर्न नसक्ने र अर्कोको घरमा दैनिक ज्याला मजदुरी गरी जिविका चलाउने पाइयो त्यसैगरी आफ्नो आम्दानीको बारेमा कसैलाई पनि केही भन्न नचाहने परिवार संख्या २ अर्थात ५ प्रतिशत पाइयो ।

५.४.४ अध्ययन क्षेत्रका बोटेहरुले पाल्ने पशुपंक्षी

अध्ययन क्षेत्रका बोटेहरुले विभिन्न प्रकारका पशुपंक्षी पालेको थाहा पाइयो ।

पशुपालनमा गाई, बाखा, गोरु, हाँस, कुखुरा, सुँगुर आदि पाइयो । उनीहरुले पालेका पशुपंक्षीहरुको आफ्नै सामाजिक सांस्कृतिक महत्व रहेको पाईयो । बोटेहरुले धेरै जसो सुँगुर कुखुरा, हाँस, आदि पाल्ने गरेको पाईयो । जसलाई तालिकामा देखाएको छ तालिका नं. १२ बोटेहरुले पाल्ने पशुपंक्षीको विवरण

पशुपंक्षीको विवरण	जम्मा	प्रतिशत
गाई	९	४.१४
गोरु	१०	४.६०
बाखा	२०	९.२१
कुखुरा	१०२	४७.००
हाँस	३०	१३.८२
सुँगुर	४०	१८.४३
जम्मा	२१७	१००.००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन (घरधुरी सर्वेक्षण) २०७३

तालिका नं. १२ अनुसार सबैभन्दा बढी कुखुरा संख्या ४७ प्रतिशत रहेको थियो । त्यसैगरी सुँगुरको संख्या १८.४३ प्रतिशत रहेको थियो । यसो हुनुमा उनीहरुको आफ्नो सामाजिक संस्कारहरु जस्तै:- तिहारमा प्रत्येकको घरमा सुँगुर, कुखुरा र हासको भोग दिने गर्दछन् । त्यस्तै गरी बोटेहरुले उनीहरुको देवी देउतालाई हाँस र कुखुरा भाकल गर्ने र आफुलाई मनमा लागेको कुरा माग्ने गर्दछन् । बोटेहरुले न्वारन गर्दैनुन जुन वार जो वच्चा जन्मिएको छ त्यही वारको नाम राख्ने गर्दछन् भनी दहाल र रेग्मीको लेखमा लेखिएको भए पनि पर-संस्कृतिकरणको प्रभावले गर्दा उनीहरुले आजकाल न्वारन गर्न थालेको पाईयो । उनीहरुले आजकाल आधुनिक नाम जेनिश, जेनिशा, दिपशिखा, रेशमा, आदि जस्ता नाम राखेको पनि पाईयो । न्वारनमा आफन्त जनलाई खाना खुवाउनको लागि पनि हाँस र कुखुरा चाहिने भएकोले यसैगरी आर्थिक रूपले थोरै लगानीले छिटो उत्पादन दिने भएकोले तिनीहरुको

संख्या बढी रहेको पाइयो । यसै गरी गाई बाखा कम पाल्ने गरेको पाइयो जसको कारण जग्गा कमी, चरिचरणको अभाव र सामाजिक संस्कारमा प्रयोग नहुने भएकोले गर्दा कम रहेको पाइयो । त्यस ठाउँका बोटेहरुले आफ्नो परम्परागत संस्कारलाई बचाउनको लागि अनिवार्य रूपमा सबै घरमा, सुगुर र कुखुरा पाल्ने गरेको पाइयो ।

५.५ बोटे महिलाहरुको शैक्षिक अवस्थामा समाजशास्त्रीय विश्लेषण

यस अध्ययन क्षेत्रमा रहेका बोटे महिलाहरुको शत प्रतिशत विद्यालयमा पहुँच पुग्न विभिन्न कारणहरुले गर्दा असफल भएको अध्ययनबाट जानकारी पाइन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रमा रहेका मानिसहरुको आर्थिक अवस्था कमजोर रहेको देखिन्छ । यस समुदायका मुख्य पेशा कृषि तथा माछा मार्ने भएता पनि त्यसबाट हुने आय आर्जनबाट उनीहरुको गुजारा चल्ने स्थिती छैन । अध्ययन गरिएका ४० घर परिवारहरु मध्ये प्राय सबैसँग कम जग्गाको स्वामित्व हुने परिवारहरु रहेका छन् । जग्गा जमिनको स्वामित्वको आधारमा हेर्ने हो भने बोटे समुदाय अन्य जातिको तुलनामा पछाडि रहेको कुरा अध्ययनबाट प्रष्ट हुन आउँछ । आफूसँग भएको केही जग्गाहरुको विकल्पको रूपमा अन्य परिवारहरुबाट अधियाको रूपमा जग्गाहरु कमाउने र अन्न उत्पादन गरी जिविका उपार्जन गर्ने प्रथा चलिआएको पाइन्छ ।

यस क्षेत्रका प्रौढ महिलाहरु निरक्षर नै रहेको देखिन्छ । बोटे महिलाहरु परम्परागत सोचको कारणले गर्दा आमाबाबुले पढनु हुदैन भनेर शिक्षाबाट वञ्चित भएको साथै सामाजिक तथा सांस्कृतिक पृष्ठभूमि पनि गरिबको रेखामा रहेकाले यहाँका बोटे महिलाहरु शिक्षाबाट वञ्चित भएको पाइयो । परिवार, समाज र व्यक्तिगत क्रियाकलापमा शिक्षाले प्रभाव पार्दछ । यस अध्ययन क्षेत्रमा महिलाहरुको शिक्षाप्रतिको धारणा फरक-फरक पाइयो । केही निरक्षर महिलाहरुले छोरीलाई शिक्षा अत्यावश्यक नहुने, छोरी विवाह गरेर अर्काको घर जाने भन्ने परम्परागत साथै सामाजिक, संस्कारगत धारणा रहेको देखिन्छ भने केही शिक्षित महिलाहरुले छोराछोरीलाई शिक्षित बनाउनु समान नै धारणा देखिन्छ । बोटे महिलाहरुले घरको कामकाजमा सहयोग गर्नुपर्ने, अभिभावकहरु ज्याला, मजदुरी गर्न जाने भएकाले घरमा भएका अन्य बालबालिकाहरुको स्याहार गर्नुपर्ने र छोरीको शिक्षाप्रति आमाबाबुको त्यति चासो नदिएको देखियो । यस समुदायका छोरीहरुले घरको कामका साथै पढाईलाई अघि बढाउनु पर्ने देखिन्छ र पढाईलाई समय दिन नसक्दा उनीहरु असफल हुन पुग्दछन् । कक्षा दोन्याएर पढनु पर्दा लाज मानी आफै विद्यालय जान छोडने गरेको पनि देखिन्छ ।

बदलिदो समय र परिस्थितीले गर्दा बोटे समुदायमा पनि शिक्षाको महत्व बुझ्दै गएका छन् । प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य भएकोले बोटे समुदायको बालबालिकाहरुको विद्यालयमा सहभागिता बढ्दै गएको पाइन्छ तर उच्च शिक्षामा भने सहभागिता घट्दो रहेको देखिन्छ । आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले बोटे महिलाहरुले पढाइलाई निरन्तरता दिन नसकेको साथै छोरी भएको कारणले पढाइलाई निरन्तर दिनु पर्दैन भन्ने सामाजिक मान्यताको कारणले गर्दा पढाई छाड्नु पर्ने अवस्था देखिन्छ । लैङ्गिक विभेदले गर्दा बोटे महिलाहरुले अध्ययनलाई निरन्तरता दिन सकेको देखिदैन । उच्च शिक्षा महँगो हुनाले आर्थिक अभावका कारणले उच्च शिक्षामा कम संलग्नता रहेको देखिन्छ । आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले नै उमेर बढ्दै जादाँ विद्यालय जानुलाई भन्दा कामलाई नै महत्व दिन्छन् । जसले गर्दा उनीहरु विद्यालय गएर शिक्षा लिनु भन्दा काम गरेर आय आर्जन गर्नुलाई नै महत्व मान्दछन् । यस समुदायका विद्यालय जाने उमेरका बालकाहरुलाई अप्रत्यक्ष रुपमा प्रभाव पारिरहेको अध्ययनबाट जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

विवाह सामाजिक प्रकृया हो । समाज सञ्चालन गर्नका लागि विवाह महत्वपूर्ण पक्ष हो । महिलाहरुको वैवाहिक सम्बन्ध र शिक्षा आजको परिवर्तित समाजमा एक अर्कामा जोडिएको भए पनि हाम्रो समाजमा विवाह पछाडि महिलालाई पढाउनु पर्ने धारणा भने संकुचित नै रहेको पाइन्छ । बोटे समुदायमा महिलाहरुको सानो उमेरमा विवाह गर्ने प्रचलनले गर्दा उनीहरुले शिक्षालाई निरन्तरता दिन नपाएको देखिन्छ । महिलाहरु विवाहका कारणले गर्दा शिक्षामा प्रत्यक्ष असर परेको देखिन्छ । सानै उमेरमा विवाह हुने र विवाहकै कारणले गर्दा शिक्षाबाट टाढा रहनु परेको देखिन्छ । यस समुदायमा विवाह पछाडि पढाउने प्रचलन नरहेकोले दलित महिलाहरु पढाई छोड्न बाध्य भएको देखिन्छ । विवाह यस्तो स्थिती हो जसमा महिलाहरुको जविनमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष भूमिका खेल्दछ । यस समुदायमा विवाह छिटो गरेका कारणले छाडेको देखिन्छ ।

बोटे महिलाहरुले घरायसी काममा व्यस्त हुनुपर्ने, विद्यालयको भरमा परीक्षा दिनु पर्ने भएकोले उनीहरु परीक्षामा असफल हुन पुग्दछन् र हत्तोत्साहित भएर विद्यालय छाडेको साथै अभिभावकहरुको चेतनामा कमिले गर्दा पढाइ छाडेको देखिन्छ । यस समुदायको छोरीहरुलाई गुणस्तरीय शिक्षाबाट वञ्चित गरेको देखिन्छ । छोराहरुलाई बोर्डिङ्ग स्कूलमा र छोरीलाई

सरकारी विद्यालयमा पढाएको पाइयो । यस्तो हुनु भनेको लैङ्गिक विभेद स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ ।

महिला शिक्षाबाट वञ्चित हुनुको कारण सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र परम्परागत धारणाका कारणले गर्दा अध्ययन छाडेको देखिन्छ । छोरीहरु विवाह गरेर जाने भएकाले धेरै पढ्नु आवश्यक छैन भन्ने धारणा यस समुदायमा देखिन्छ ।

बोटे महिलाहरू परम्परादेखि नै शिक्षाबाट वञ्चित छन् अथवा अर्को शब्दमा भन्दा निरक्षर छन् । आजभोली साक्षरताको प्रतिशत बढ्दै गए पनि वास्तवमा सोचे जति साक्षरताको दर बढ्न सकेको छैन । अहिले पनि गरिबी र अचेतनाको कारणले गर्दा उनीहरूका ज्यादै थोरै छोराछोरी मात्र विद्यालय जान थालेका छन् भने छोराको अनुपातमा छोरी ढिलो स्कूल जाने र मजदूरी गर्न सक्ने भएपछि स्कूल जानबाट रोक लगाइन्छ र मजदूरीतिर लगाइन्छ जसले गर्दा महिलाहरू शिक्षित हुने अवसरबाट वञ्चित हुन्छन् । महिलाहरू स्वयं निरक्षर भएकाले आफ्नो बालबालिकाको शिक्षाप्रति सहि निर्णय गर्न सक्दैनन् जसको कारण समय सापेक्षित शिक्षाबाट वञ्चित हुनु पुग्दछन् । बोटे महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थामा परिवर्तन ल्याउन दलित समुदायलाई शिक्षाप्रतिको धारणामा परिवर्तन ल्याउनु पर्दछ त्यसका लागि सरकार, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाबाट उनीहरूलाई जनचेतना दिने खालको र महिला अधिकार बारे कार्यक्रममा सहभागिता गराउनु पर्दछ । बोटे महिलाहरूलाई अगाडि बढाउनको लागि र शिक्षित बनाउनको लागि सरकार तथा गैर सरकारी संस्थाबाट शिक्षाप्रतिको सकारात्मक सोचको अभिप्रेरणा दिन जनचेतना र साक्षरता अभियान सञ्चालन गर्नुपर्दछ । बोटे महिलाहरूलाई आर्थिक रूपले सबल बनाउन आयमूलक रोजगारीको व्यवस्था वा आयमूलक हुने सिपमूलक तालिम दिनु पर्दछ ।

५.६ बोटे महिलाहरूको शिक्षामा सहभागी नहुनुको कारण र सुधारका लागि भएका प्रयासहरु

कुनै पनि व्यक्तिको शिक्षा कस्तो हुने भन्ने कुरा उक्त व्यक्ति रहेको समाजको सामाजिक वातावरणले निर्धारण गर्ने गर्दछ । समाजका व्यक्तिहरु परम्परागत मुल्य मान्यतामा विश्वास गर्ने खालका छन् भने उनीहरूले आफ्नो समाजमा त्यही अनुसारको शिक्षाको विकास गर्ने गर्दछन् । यस अध्ययन क्षेत्रका बोटे महिलाहरूले विभिन्न

कारणहरूले गर्दा आफ्नो पढाईलाई निरन्तरता दिन सकेका छैनन । जसका धेरै कारणहरू छन् जसमध्ये प्रमुख कारणहरू निम्न छन् ।

तालिका नं. १३ शिक्षामा सहभागि नहुनुका कारणहरू

कारणहरू	संख्या	प्रतिशत
आर्थिक अवस्था कमजोर भएर	१२	३०
विवाह भएर	२०	५०
असफल भएर	५	१२.५
परिवारले नपढाएर	३	७.५
जम्मा	४०	१००

स्रोत-:स्थलगत अध्ययन (घरघुरी सर्वेक्षण) २०७३

माथिको तालिका अनुसार सबै भन्दा बढी पढाई छाड्नुपर्ने मुख्य कारण सानै उमेरमा विवाह गर्ने चलनले र विवाह पछाडी बुहारी पढ्नु हुँदैन भन्ने सामाजिक मान्यताले गर्दा विचमा विद्यालय छाड्नेको संख्या २० अर्थात ५० प्रतिशत, आर्थिक अवस्था कमजोर भएको कारणले विद्यालय छाडेको संख्या १० अर्थात २५ प्रतिशत, त्यसै गरी पटक पटक फेल भएर पनि विचमै पढाई छाडेको संख्या ५ अर्थात १२.५ प्रतिशत पाइयो । त्यसैगरी परिवारले नपढाएका ३ जना अर्थात ७.५ प्रतिशत पाइयो भने विद्यालय टाढा भएको कारणले पढ्न नसक्नेको संख्या २ अर्थात ५ प्रतिशत अध्ययनको क्रममा पाइयो । अध्ययन क्षेत्रका बोटे महिलाहरूको शिक्षामा पहुच नपुग्नुका कारणहरू तल विस्तृत रूपमा वर्णन गरिएको छ ।

क) आर्थिक अवस्था कमजोर

कुनै पनि उद्देश्य हासिल गर्नका लागि आर्थिक पक्षको ठूलो आवश्यकता रहेको हुन्छ । शिक्षा हासिल गर्नका लागि विद्यार्थीको बौद्धिक पक्षको साथसाथै आर्थिक पक्षको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यहाँका मानिसहरूले मुख्य गरेर खेती पाती गरेर आफ्नो घर

परिवार चलाउने र त्यसको विकल्पमा कुनै पशुपन्छी पालेर आम्दानी हुने हुने खालमा पेशा नअपनाएको कारणले गर्दा पनि प्रयास सबैको घरको आर्थिक अवस्था कमजोर नै छ । कुनै आर्थिक अवस्था नभएसम्म पढाइलाई अगाडी बढाउन सकिन्दैन । अध्ययनको क्रममा एक जना उत्तरदातासँग गरिएको कुराकानी लाई (केश अध्ययन १) मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

केश अध्ययन नं. १ आर्थिक अवस्था कमजोर भएर पढाइलाई निरन्तरता दिन नसकेको २२ वर्षीया रिता बोटको (नाम परिवर्तन) अनुभवलाई हेर्न सकिन्छ । म रिता बोट मेरो घर शुक्रनगर गा.वि.स.को वडा नं. २ बोट टोल, चितवन तर अहिले नारायणी नगरपालिका वडा नं. ४ बोट टोल, चितवन । म २२ वर्षकी भए मेरो विवाह १८ वर्षको उमेरमा राजु बोटसँग भएको थियो । म कक्षा ८ सम्म पढेकी छु । २०६७ सालमा कक्षा ८ पास गरी कक्षा ९ मा पढ्दा पढ्दै मैले बिचमा नै आफ्नो पढाइ छोड्नु पर्‍यो यसको मुख्य कारण हाम्रो घरको आर्थिक अवस्था एकदमै दयनिय थियो । जसको कारणले गर्दा आमा बुवा ज्याला मजदुरी गरेर घरव्यवहार लगायत मेरो र भाई बहिनीको पढाइ खर्च समेत जुटाउनु पर्‍यो । बुवा आमाको मासिक कमाइले मेरो भाई बहिनीको फिस तिर्न घरखर्च चलाउन गाह्रो भएको कारणले आमा बुवालाई एकदमै कठिन भएर मलाई तिमी त ९ कक्षा मा पढ्दै छौं अब यति भए पनि पढिसक्यौ । अब यँहा भन्दा धेरै पढाउने पैसा हामीसँग छैन । तिम्रो भाइ र बहिनीहरु पनि पढ्नु पर्छ त्यसैले अब हामी तिमीलाई पढाउन सक्दैनौ । पढाउन त मन थियो तर घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको कारणले पढाउन सक्दैनौ भनेर मैले पनि आफ्नो पढाइलाई निरन्तरता दिन नसकि बिचमै पढाइ छोड्नु पर्‍यो ।

स्रोत : स्थलगत अध्ययन (घरधुरी सर्वेक्षण) २०७३ ।

अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुले घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको कारणले गर्दा महिलाहरुको इच्छा हुदा हुदै पनि आफ्नो पढाइलाई निरन्तरता दिन सक्दैनन् । जसको कारणले गर्दा बिचमै पढाइ छोड्नु पर्ने बाध्यता हुन्छ ।

ख) विवाह भएर

विवाह एक सामाजिक प्रकृया हो अध्ययन क्षेत्रमा व्यक्तिको शिक्षामा कस्तो पहुँच रहेको छ भन्ने कुरालाई उसको वैवाहिक स्थितिमा पनि प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा भूमिका खेलेको हुन्छ । अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरूले छिटो विवाह भएका कारण पढाई छोड्नुपर्ने कारणहरू व्यक्त गरेको पाइन्छ । अध्ययनको क्रममा एक जना उत्तरदातासँग गरिएको कुराकानीलाई (केश अध्ययन २) मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

केश अध्ययन नं. २ विवाह भएर पढाईलाई निरन्तरता दिन नसकेको

२४ वर्षीया नानु बोटको (नाम परिवर्तन) अनुभवलाई हेर्न सकिन्छ । म नानु बोटे मेरो घर शुक्रनगर गा.वि.स.को वडा नं.२ बोटे टोल, चितवन तर अहिले नारायणी नगरपालिका वडा नं. ४ बोटे टोल, चितवन । म २४ वर्षकी भए । मेरो विवाह सन्तोष बोटेसँग १९ वर्षको उमेरमा भएको थियो । म कक्षा ९ सम्म पढेकी छु । हाल मेरो अहिले एउटा छोरा पनि रहेको छ । म कक्षा १० को टेष्ट परिक्षा दिदा दिदै मेरो विवाह भयो । विवाह भएर मैले टेष्ट परिक्षा पनि दिए तर म सफल हुन सकिन । मेरो विवाह भए पछि मैले घरको साराकामकाज गर्नु पथ्यो र पढाइमा त्यति ध्यान दिन पनि पाउदैनथ्यो । जसको कारणले मेरो पढाईमा धेरै असर पुग्यो । मेरो सासु ससुराले पनि पढ्न पढ्न अब बुहारी भए पछि घरको काममा सहयोग गर्नु पर्छ मेलापात गर्नु पर्छ भनेर बेला बेलामा मलाई भनि रहनु हुन्थो । तर श्रीमानलाई पढाउनु मन थियो तर घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको कारणले श्रीमान पनि विदेश जानु भयो । घरमा रात दिन त्यही पढाईको बारेमा कचकच सुनेर अन्तमा मैले आफु नपढ्ने सोच बनाएर आफ्नो पढाईलाई छोडिदिए ।

स्रोत : स्थलगत अध्ययन (घरघुरी सर्वेक्षण) २०७३ ।

माथि गरिएको कुराकानीबाट अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरू आफ्नो शिक्षालाई अगाडि बढाउन नसक्नु प्रमुख कारण विवाह पनि हो । विवाह भए पछि बुहारीले पढ्नु हुँदैन घरको कामकाज मात्र गर्नु पर्छ भन्ने गलत विचारको कारणले पढाईलाई अगाडि बढाउन सक्दैनन् ।

ग) पढाईमा असफलता

आफ्नो पढाइलाई निरन्तरता दिन नसकेका महिलाहरूसँग अध्ययनका क्रममा अनुसन्धानकर्ताले उत्तरदाता महिलालाई किन पढाइ छोड्नु भयो भन्दा बारम्बार परिक्षामा फेल भएको कुरालाई बताए । उनिहरु मध्ये एक जनासँग गरिएको व्यक्तिगत कुराकानीलाई (केश अध्ययन ३) मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

केश अध्ययन नं. ३ कक्षामा बारम्बार असफल भएको कारणले पढाई छाडेको

२० वर्षीया दिपा बोटको (नाम परिवर्तन) अनुभवलाई हेर्न सकिन्छ । म दिपा बोटे मेरो घर शुक्रनगर गा.वि.स.को वडा नं. २ बोटो टोल, चितवन तर अहिले नारायणी नगरपालिका वडा नं. ४ बोटो टोल, चितवन । म २० वर्षकी भए मेरो विवाह १९ वर्षको उमेरमा प्रेम बोटोसँग भएको थियो । म कक्षा १० सम्म पढेकी छु । जनज्योती उ.मा.वि. बाट २०६९ सालमा कक्षा १० को टेष्ट पास भए पछि म एस. एल.सी.दिन थाले तर एस.एल.सी.मा तीन पटक सम्म फेल भए । तीन पटक सम्म पनि एस. एल. सी.दिदा सफल नहुदा मलाई पनि लाज लाग्न थाल्यो र घरमा बुवा आमाले पनि गाली गरेर बसी नसक्नु भयो । गाँउ घरमा पनि सबैले मेरो बारेमा नराम्रो कुराहरु काट्न लागेको सुनेर मलाई पढ्नै मन लागेन । त्यसैले मेरो मनमा नानाथरी कुराहरु खलेर बरु घरकै कामकाज गर्छु । आमा बुवालाई घरको काममा सघाउछु , बरु पढ्दिन भनेर आफ्नो पढाई छोडि दिए ।

स्रोत : स्थलगत अध्ययन(घरघुरी सर्वेक्षण) २०७३ ।

माथि गरिएको कुराकानीबाट अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरुको घरमा पढ्नको लागि समय नहुने र घरमा सबै खाले घरायसी कामहरु गर्नुपर्ने हुन्छ । उनीहरु स्कुलको भरमा मात्र परीक्षा दिने भएकोले परिक्षामा असफल हुन पुग्छन् । चेतनाको कमिले गर्दा अभिभावकहरुले फेल भए पनि उनिहरुलाई पढ्नुपर्छ भन्ने हौसला नदिएर उल्टै गाली गरी निरुत्साहित गरेका कारणले पढाइ छाडेको पाइयो ।

घ) परिवारले नपढाएर

महिलाहरु शिक्षामा वन्चित हुनुको कारण परम्परागत सामाजिक सांस्कृतिक कारण पनि रहेको पाइयो परम्परागत सोचका कारण समाजमा रहेका मानिसहरुले छोरी विहे गरेर अर्काको घरमा जाने जात हो जति पढेपनि अर्काको घरमा जानु परिहाल्छ त्यसैले छोरीले पढ्न पढेन अक्षर सम्म चिन्दा हुन्छ भन्ने धारणाले छोरीहरुलाई पढाउदैन । उनीहरु मध्ये एक जना उत्तरदातासँग गरिएको कुराकानीलाई (केश अध्ययन ४) मा प्रस्तुत गरिएको छ :

केश अध्ययन नं. ४ समाजको रूढीवादी धारणाले गर्दा पढाईलाई निरन्तरता दिन नसकेको २८ वर्षीया सन्तोषी बोटको (नाम परिवर्तन) अनुभवलाई हेर्न सकिन्छ । म सन्तोषी बोट मेरो घर शुक्रनगर गा.वि.स.को वडा नं. २ बोट टोल, चितवन तर अहिले नारायणी नगरपालिका वडा नं. ४ बोट टोल, चितवन । म २८ वर्षकी भए । मैले प्रौढ शिक्षा पढेर आफ्नो नाम लेख्न सम्म सिकेको छु । पहिलेको पालामा धेरै सन्तान जन्माउने चलन थियो । बुढापाकाले समेत भन्छन् कि धेरै सन्तान भयो भने घरको कामकाज गर्न सजिलो र छिटो हुन्छ भनेर, मेरो आमाबुवाले पनि ५ जना बच्चा जन्माउनु भयो । हाम्रो घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको कारणले गर्दा आमाबुवा खोलामा माछा मार्न र कहिलेकाहि मेलापात गर्न जाने गर्नु हुन्थ्यो । सन्तानमा जेठी छोरी भएर जन्मे पछि आमाबुवा पछिको घरको जिम्मेवारी मेरो टाउको माथि पर्न जान्थ्यो । बुवाआमा मेलापातको कामकाजमा जादा सानो भाई बहिनीलाई र घरको काम समेत आफैले गर्नु पर्थ्यो । जसको कारणले गर्दा मैले पढ्न समेत पाइन । पहिलेका मान्छेहरुले छोरीहरुले पढ्नु हुदैन छोरी अरुको घर जाने जात हो भन्ने सोचका कारणले पनि बुवाआमाले मलाई पढाउनु भएन । गाँउमा प्रौढ शिक्षा आएर अरु केहि नजाने पनि आफ्नो नाम समेत लेख्न जानेकी छु । तर म आफु नपढे पनि म आफ्नो छोरा छोरीलाई जति सम्म पढ्न चाहन्छन् त्यती सम्म पढाउछु ।

स्रोत : स्थलगत अध्ययन (घरघुरी सर्वेक्षण) २०७३ ।

माथि गरिएको कुराकानीबाट अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरु खाली घरयासी काम मात्र गर्नु पर्छ । छोरी अरुको घर जाने जात हो पढाएर के काम । छोरी भए पछि घरको काम

काजमा आफ्नो परिवारलाई सहयोग गर्नु पर्छ । यसै समाजको गलत सोचले गर्दा महिलाहरु शिक्षाबाट पछाडि परेको छ ।

५.६.१ महिलाको शिक्षाको सुधारका लागि भएका प्रयासहरु

महिला विरुद्धका सबै किसिमका भेदभावको उन्मुलन गर्ने महासन्धि (Convention on Elimination of All Forms of Discrimination Against Women (CEDAW) ले बालिका तथा महिलाहरु प्रति गरिने असमान व्यवहार, भेदभावलाई उन्मुलन गर्न र महिला तथा बालिकाहरुको हक अधिकारको संरक्षण र सम्बर्धन गर्न सघाउ पुगेको छ । यो महासन्धिलाई संयुक्त राष्ट्रसंघको साधारण सभाले सन् १९७९मा पारित गर्‍यो । यसले महिला तथा पुरुषको बीचमा राजनीतिक तथा सामाजिक जीवनमा समान अधिकार, शिक्षामा समान पहुँच, रोजगारी तलवभत्ता र रोजगारीको सुरक्षामा कुनै भेदभाव नराख्ने कुरामा जोड दिएको छ ।

साडिक नाफिसका अनुसार आमाको शिक्षाले मात्र उनको परिवार सानो बनाउन र उनका बालबालिकाहरु जीवित राख्न मद्दत गर्दछ । उहाँका अनुसार परम्परागत जीवन शैलीले महिलाहरुको स्वास्थ्य खतरामा पर्न सक्छ त्यसवाट बच्ने एउटा बलियो सुरक्षा शिक्षा हो । शिक्षाले महिलाहरुलाई आफ्नो विकास गर्न सक्षम बनाउँछ । शिक्षाले महिलालाई खाली आमा मात्रको भूमिकाबाट बाहिर जान मद्दत गर्दछ र शिक्षित महिलाहरुले गुणात्मक परिवारको जीवनलाई उच्च प्राथमिकता दिन्छन् । बोटेका सन्दर्भमा कुरा गर्दा नेपाल आदिवासी जनजाति महासंघका पूर्व उपाध्यक्ष/बोटे समाजको पूर्व महासचिव श्री ज्ञान बहादुर बोटेका अनुसार - अहिले सम्म कुनै पनि संघ संस्थाका साथै साथै नेपाल सरकारले समेत बोटे महिलाको लागि कुनै कार्यक्रम ल्याएको छैन । तर अहिले विभिन्न संघ संस्थाले बोटे महिलाको शिक्षाको लागि कुनै प्रयास नगरेता पनि उनिहरुको अधिकार, सहभागिता, र आर्थिक अवस्था सुधार गर्नका लागि भने धेरै खालको कार्यक्रम सञ्चालन गरेर उनीहरुको जीवनमा पहिलाको भन्दा सुधार भने ल्याएको छ । उनीहरुको जीविको पार्जन सुधारका लागि सिपमुलक तालिम र व्यवसाय गरेर आफ्नो बच्चाहरुलाई पनि पढाईमा अग्रसर गराइ रहेका छन् । जसले गर्दा महिलाहरुको पढाइ प्रति पहिलाको भन्दा अहिले केहि हदसम्म सुधार भएको छ भनेर बताउनु भयो । यसका साथै अहिले नेपालको विभिन्न ठाउँमा

एशियन विकास बैंक भन्ने संस्थाले बोटे जातिको आर्य आर्जन सुधार गर्नको लागि विभिन्न खालको जसविको पार्जन हुने कार्यक्रम गरेर सहयोग गरिरहेको छ ।

त्यसै गरि बोटे समाजको भू.पू कोषाध्यक्ष इन्दरा बोटेका अनुसार - हाल सम्म बोटे महिलाको शिक्षाको लागि अहिले सम्म कतैबाट केहि प्रयास भएको छैन । बरु बाटे महिलाको अधिकारको लागि भने विभिन्न ठाउँबाट कार्यक्रम सञ्चालान भएको छ । जसले गर्दा बोटे जातिहरु पहिलाको तुलानामा अलि शिक्षा प्रति सचेत भएर आफ्नो बालबालिका लाई बोडिङमा नसके पनि सरकारी स्कूलमा भने पढाई रहेको छ भनेर बताउनु भयो ।

बोटे तथा पिछडिएका वर्गको उत्थान गर्ने उद्देश्यले सर्वप्रथम २०२० साल भाद्र १ गते देखि नेपाल सरहदमा लागु भएको मुलुकी ऐन २०२० मा छुवाछुत र जातिभेद गर्न नपाइने व्यवस्था भयो तर त्यसको हाल सम्म प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नुलाई विडम्बना नै मान्नु पर्छ ।

जातिय भेद, रङ्गभेद विरुद्धको विश्व अभिसन्धिमा कुनै पनि जाति, वर्ण, लिङ्ग, धर्म तथा जात/जातिका आधारमा भेदभाव गर्ने खालका कानुन बनाउन नपाइने व्यवस्था छ । जसलाई नेपालले अनुमोदन गरिसकेको छ ।

सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरुबाट विद्यालयमा छात्रा, दलित तथा पिछडिएका जनजातिका बालबालिकाको सहभागितामा वृद्धि गर्ने उद्देश्यले विभिन्न किसिमका छात्रवृत्तिको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसरी विभिन्न किसिमका छात्रवृत्तिहरु प्रदान गर्नुको मुख्य उद्देश्य विद्यालय उमेर समूहका बालबालिका विशेष गरी छात्रा र बोटे, दलित तथा पिछडिएका जातिका बालबालिकालाई विद्यालयमा ल्याउने र ल्याइरहेकालाई पनि तह पूरा नगरुन्जेल थामी राख्ने र गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने विशेष समूहका लागि अनिवार्य तथा निशुल्क प्राथमिक शिक्षा लागू गर्न उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०५५ ले सुझाव दिएको छ ।

हिन्दु धर्मको नाममा अत्यन्तै पक्षपाती एवं दमनका श्लोकहरु पुरानहरुमा छिराएर दलित तथा महिलाहरु पढ्नु हुँदैन एवं तत्कालिन शुद्रहरुले त छुवाछुत र जातिभेद जस्ता घृणित धार्मिक सजायको स्वीकार गर्दै 'खप्पर विश्वास प्रणाली' मा अन्धमत्त लागी गर्नुपर्ने

सिद्धान्तको विकास गरियो । जसका कारण दलितहरु सदियौं देखि अमानवीय जीवन व्यतित गर्न बाध्य पारिए । बाध्यात्मक शोषणको मारमा परेका तत्कालिन शुद्रहरु वर्तमानमा समेत अपाङ्ग सरह सामाजिक र आर्थिक हैसियत विहिन अवस्थामा 'दलित' भएर बाच्नु परिरहेको छ ।

अन्तरिम संविधान २०६३ मा शिक्षा

- । शिक्षा तथा समुदायलाई आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।
- । प्रत्येक नागरिकलाई माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।
- । नेपालमा बसोवास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्ने हक हुनेछ ।

शिक्षामा राज्यको दायित्व

- । शिक्षामा सबै नागरिकको अधिकार स्थापित गर्ने ।
- । शिक्षामा आरक्षणको व्यवस्था गरी आर्थिक, सामाजिक एवं पिछडिएका वर्ग तथा समुदायहरुको उत्थान गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्नेछ ।

अध्याय - ६

साराशं तथा निष्कर्ष

६.१ साराशं

मानवका विभिन्न आधारभूत आवश्यकता मध्ये शिक्षा पनि एक हो । शिक्षाले मानिसका अन्य आधारभूत आवश्यकता जस्तै खाना, वास, लुगा कपडा स्वास्थ्य जस्ता आवश्यकता पूरा गर्न समेत सहयोग पुऱ्याउँछ । त्यसैले शिक्षालाई मानव अधिकारको अभिन्न अङ्ग मानिन्छ । सन् १९४८ मा पारित संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानव अधिकार सम्बन्धी घोषणा पत्रले शिक्षा आधारभूत मानव अधिकार भित्र पर्ने कुरा स्पष्ट पारेको हो । यस पछि सबै राष्ट्रले शिक्षालाई विशेष रूपमा जोड दिँदै आए । शिक्षाको गहन भूमिकाको महत्वलाई दृष्टिगत गरी सन् १९९९ मा आएको “सबैका लागि शिक्षा” अभियानलाई नेपालले वि.सं. २०४९ सालदेखि नै आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना मार्फत कार्यान्वयन गर्दै आइरहेको छ । लिंग, उमेर, जातजाति, सुविधा विहिन, विशेष आवश्यकता समूह र अपाङ्ग लगायतका सबै नागरिकहरूलाई समान अवसरमा औपचारिक तथा अनौपचारिक शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर प्रदान गर्नु नै सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रमको लक्ष्य हो ।

यो शोध पत्रको अध्ययन क्षेत्र नारायणी नगरपालिकाको वडा नं. ४ मा केन्द्रित छ । बोटेहरूको वास्तविक यर्थाथको जानकारीका लागि यो शोधपत्र लेख्न सुरुवात गरिएको हो । यसमा विभिन्न अनुसन्धान विधिहरूको प्रयोग गर्नुका साथै वर्णनात्मक अध्ययन विधिलाई आधार बनाइएको छ । तथ्याङ्क लिने क्रममा प्राथमिक तथा द्वितीय तथ्याङ्कको सहायता लिई तथ्याङ्कको प्रकृतिको आधारमा सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक तथ्याङ्कको आधारमा बोटेहरूको सामाजिक तथा आर्थिक पक्षलाई मनोविश्लेषणात्मक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रमा नारायणी नगरपालिका वडा नं. ४ का बोटे टोलको २१७ जना रहेको ४० घरधुरीलाई अवलोकन र घरधुरी सर्वेक्षण विधी मार्फत प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा सामाजिक तथा आर्थिक पक्षको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ, त्यसैगरी अध्ययनलाई विश्वासिलो बनाउनका लागि अर्धसंरचित प्रश्नावलीको आधारमा उद्देश्य प्राप्तिका लागि अर्न्तवार्ता र प्रत्यक्ष अवलोकन विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसमा विशेष

गरि १५ वर्षभन्दा मुनि र १५ वर्षभन्दा बढी उमेरका विवाहित र अविवाहित महिला पुरुष छनौट गरि समावेश गरिएको छ साथै ४० महिला तथा तिनको परिवार उत्तरदाताको रुपमा रहेका छन् । यो विशेष गरि महिलाहरुको शैक्षिक अवस्थाको बारेमा केन्द्रित छ ।

अनुसन्धानका क्रममा महिलाको तुलनामा पुरुष बढी साक्षर र निरक्षरमा पुरुषको तुलनामा महिला बढी निरक्षर देखिएको पाइयो । बोटहरुको सामाजिक अवस्था अर्न्तगत विवाहका आधारमा प्रेम विवाह, धर्मका आधारमा हिन्दु धर्म, परिवारका आधारमा एकात्मक परिवार, बसोबासको आधारमा २० वर्षभन्दा माथि बस्नेको परिवार, शिक्षाको आधारमा सामान्य किसिमका लेखपढ अथवा प्राथमिक देखि माध्यमिक तहसम्मको मात्र पढाई गरेको । यस बस्तीका बोटहरुका मुख्य चाडपर्वहरु दशै, तिहार, तिज आदि रहेको जन्म र मृत्यु जस्ता संस्कारहरु हिन्दु परम्परा अनुसार वा आ-आफ्नो संस्कार अनुसार हुने गरेको पाइयो । त्यस्तै आर्थिक अवस्थालाई हेर्दा बोटहरुले ओगटेको जमिन, पेशा, आम्दानी र खर्चलाई लिन सकिन्छ ।

प्रायजसो बोटका घरहरु अर्धपक्की टिनको छानो तथा भुपडी कच्ची खरको छानो भएको देखियो । बोटहरुले पशुपालनमा गाई, बाखा, गोरु, हास, कुखुरा, सुगुर पाल्ने गरेको पाइयो । यिनिहरु कृषि, माछा मार्ने, ज्याला मजदुरी, प्रहरी, व्यवसाय, सिलाई बुनाई आदि पेशामा आबद्ध रहेको पाइयो । प्रहरी र व्यवसाय जस्ता पेशा अपनाउनेका छोराछोरीहरु बोडिड स्कूलमा पढ्ने गरेको पाइयो । पढेलेखेका शिक्षित व्यक्तिको परिवारलाई हेर्दा प्रायजसो एक छोरा, एक छोरी अर्थात एकात्मक परिवार पाइयो भने आम्दानीको हिसाबले १ वर्षसम्म खान पुग्ने गरेको अवस्था पाइयो । बोटहरुले पढाइलाई निरन्तरता दिन नसक्नुमा आर्थिक अवस्था कमजोर, छिटो विवाह गर्नु, पढाइमा असफल हुनु, परिवारले नपढाउनु, विद्यालय टाढा हुनु आदि जस्ता समस्या देखियो । महिलालाई विवाह पछाडी पढाउने प्रचलन नभएका कारण यहाँ उच्च शिक्षामा महिलाको सहभागिता घट्दै गएको छ ।

कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारणले गर्दा महिलाहरु अध्ययनलाई निरन्तरता दिन नसक्ने कुरा अनुसन्धानबाट पुष्टी भएको छ । आर्थिक अभावका कारण कामको खोजी गर्नु पर्ने बाध्यता अनि काम र अध्ययनलाई सँगै अगाडि बढाउन नसकिने अवस्थाले गर्दा पनि उच्च शिक्षामा महिला सहभागिता घट्दै गएको छ । विवाहित महिलालाई पढाउने चलन

नहुनु, विवाह भए पछि घरको काम, खेतिको काम गर्नु पर्ने बाध्यता, बाल बच्चा जन्माउने हुर्काउनु पर्ने कारण यस समुदायमा विवाहित महिला पनि हाल अध्ययनरत छैनन् ।

विद्यालय तह सम्म हेर्दा सहभागिता ठीकै देखिन्छ तर आमा बुवालाई खेतीमा, घरमा सघाउनु पर्ने बाध्यता, आर्थिक अभावका कारण ज्याला मजदुरी गर्न जानु पर्ने बाध्यताका कारण त्यहाँका युवा युवतीको उमेर बढ्दै जाँदा विद्यालयमा सहभागिता घट्दै गएको देखिन्छ । साथै आर्थिक अभाव, चेतनाको कमि, चाँडो विवाह र कृषिमा आश्रित पेशा हुनु आदि कारणले गर्दा उच्च शिक्षामा अभै पनि उल्लेखनीय सम्लग्नता पाइदैन ।

६.२ निष्कर्ष

बोटे समुदायमा शिक्षामा छोरी र बुहारीलाई समान अवसर नदिनाले विवाहितहरूको तुलनामा अविवाहित कै शैक्षिक अवस्था राम्रो छ । यहाँको समाजमा बुहारीको शिक्षालाई महत्त्व नदिइने कारणले गर्दा जतिसुकै प्रतिभाशाली भए पनि विवाह पश्चात बीचैमा अध्ययन छोड्न महिलाहरू बाध्य छन् । यहाँ प्राय सम्पूर्ण अविवाहितहरू औपचारिक शिक्षामा संलग्न छन् तर शिक्षाको तह बढ्दै जाँदा विद्यालयमा सहभागिता घट्दै गएको देखिन्छ । अभि एस.एल.सी माथिको शिक्षामा एक्कासी गिरावट आउनुले भने शैक्षिक अवस्था कमजोर नै रहेको प्रमाणित गर्दछ । यहाँका प्रौढ महिलाहरू प्राय निरक्षर छन् ।

यहाँको समाजमा उच्च शिक्षामा महिलाको कम सम्लग्नता रहेको देखिन्छ । जसको कारणमा महिलाको चाँडो उमेरमा नै विवाह गरीदिने प्रचलन विवाह पछाडी बुहारीलाई पढाउने चलन नहुँदा महिलाले अध्ययनलाई निरन्तरता दिन पाउँदैनन् । घरको, खेतिपातीको काममा सघाउनु पर्ने भएकाले अध्ययनमा ध्यान दिन नपाउँदा परीक्षामा बारम्बार असफल हुन पुग्छन् र असफल भएका अभिभावकहरू द्वारा उनीहरूलाई दुरुत्साहन गरिन्छ । उच्च शिक्षा महँगो हुनाले आर्थिक विपन्न भएकाहरूको पहुँच नपुग्दा महिला उच्च शिक्षामा कम सम्लग्न छन् । गरिबीको कारण चाँडै कामको खोजीको लागि हाल्नुपर्ने बाध्यताले उच्च शिक्षामा संलग्नता कम छ ।

बोटे जाति नेपालका पुराना आदिवासी मध्येको एक जाति हो जसको आफ्नो छुट्टै भाषा, संस्कृति र परम्परा छ, बोटे जाति शिक्षामा पछाडी परेकै कारण अन्य क्षेत्रमा पनि

पछाडी परेका हुन् जस्तै यस क्षेत्रको बोटे समुदायबाट निजामति सेवामा शुन्य पहुँच हुनु । विश्व विद्यालय तहसम्म १ जना पनि पुग्न नसक्नु । धेरै जनसङ्ख्या परम्परागत कृषि पेशामा निर्भर हुनु । बोटे समुदाय शिक्षामा पछाडी पर्नुका कारणहरूमा गरिवी मुख्य कारण हो भने चेतना, संस्कृति, लैंगिक विभेद, छिटो विवाह आदिले पनि प्रभाव पारेको पाइयो ।

नारायणी नगरपालिका अन्तर्गत वडा नं ४ का बोटे महिलाहरूको तुलनात्मक शैक्षिक अवस्थाको अध्ययन निष्कर्षमा पुग्दा निम्न बुँदाहरू पाउन सकिन्छ । जुन तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

-) अध्ययन क्षेत्रका महिलाहरू शिक्षाको अवसरबाट वन्चितनै रहेको पाइयो
-) अशिक्षित र चेतनाको कमिले छोरीहरूलाई सानै उमेरमा विवाह गरिदिने भएकाले छोरीहरूले उच्च शिक्षा हाँसिल गर्नेको संख्या कम नै पाइयो ।
-) चेतना र अशिक्षाको कारणले गर्दा परम्परागत धारणालाई यथावत नै कायम राखेको पाइयो ।
-) कतिपय परिवारमा छोराछोरिलाई भेदभाव गरिएको पाइयो । जस्तै छोराहरूलाई वोडिङ्ग स्कूल, छोरीलाई सरकारी स्कूलमा पढाएको, घरायसी काममा छोरीलाई मात्र लगाईएको पाइयो ।
-) शिक्षाको कमिले आयमुलक काममा नलागेर बढी महिलाहरू कृषि, ज्याला मजदुरी पेशामा नै संलग्न रहेको पाइयो ।

महिलाहरूले अध्ययनलाई निरन्तरता दिन नसक्नुको कारणहरू धेरै कमजोर आर्थिक अवस्था, अर्काको घरमा काम गर्नुपर्ने बाध्यता, सानै उमेरमा विवाह, कक्षामा बारम्बार असफल भएका कारण, स्कूल टाढा भएका कारण आदिले गर्दा अध्ययनलाई निरन्तरता दिन नसकेको उत्तरदाता महिलाहरूबाट प्रस्ट रूपमा पाइयो ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाली सन्दर्भ सामग्रीहरू

- आचार्य, देवराज (२०११), **शिक्षाको परिचय**, (तेस्रो संस्करण), रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं ।
- आचार्य, बलराम (२०१४), **लैंगिक र महिलावादी अध्ययन**, (तेस्रो संस्करण), रत्न पुस्तक भण्डार ।
- केन्द्रिय तथ्यांक विभाग (२०१२), नेपाल सरकार, जनसंख्या तथा वातावरण मन्त्रालय रामशाह पथ, काठमाडौं, नेपाल ।
- जिल्ला विकास कार्यालय (२०१६), पार्श्वचित्र भरतपुर, चितवन नेपाल ।
- थपलिया, मोना (१९८८), **बोटे जाति एक परिचय**, सुनसरी नेपाल, प्रकाशक ।
- दहाल, डा. डिल्लीराम (२०००), **बोटे जातिको अध्ययन**, नेपालका केहि पिछडिएका जातिहरुको सामाजिक, आर्थिक अध्ययन, नेपाल एशियाली अनुसन्धान ।
- देवकोटा, प्रा.डा.पदमलाल/ओम्ना, नेत्रकुमार (२००२), **नेपाली समाज र संस्कृतिका उपागमहरू**, न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज कीर्तिपुर, काठमाडौं ।
- पौड्याल, हिरामणि (१९८५), **बोटे भाषाको अध्ययन**, पर्वत, नेपाल, प्रकाशक: इन्दिरा शर्मा पौड्याल ।
- पौड्याल, एक नारायण (२०००), शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, समाज शास्त्र विभाग कीर्तिपुर काठमाडौं ।
- भट्टराई, ज्ञानेश्वर (१९९६), **शिक्षा सेवा दिग्दर्शन**, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार काठमाडौं ।
- राई, कोयू, 'वर्तमान' नवराज र डि.वी. (२०१३), **बाटे जातिको चिनारी**, आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, जावलाखेल, ललितपुर र धिमाल जाति विकास केन्द्र केन्द्रीय समिति भरतपुर, चितवन ।
- वन्त, प्रत्यष (२००२), **छातामा जनजाति**, काठमाडौं मार्टिन चौतारी ।
- विष्ट, डोर बहादुर (१९६७), **पिपुल्स अफ नेपाल**, काठमाण्डौ रत्न पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा, जनकलाल (२००२), **हाम्रो समाज : एक अध्ययन** (तेस्रो संस्करण), ललितपुर साभा प्रकाशन ।
- शुक्रनगर गा.वि.स.को पार्श्वचित्र (२०१२), शुक्रनगर गा.वि.स.कार्यालय ।
- २०१६, आश्विन १० डब्लु.डब्लु.कान्तिपुर.इकान्तिपुर.कम.न्यूज । (www.ekantipur.com.news)
- २०१६, असोज १३ नयाँ समाचार अनलाईन पत्रिका।(www.naya samachar online patrika)

अग्रेजी सन्दर्भ सामग्री

Luitel, Samira (2008), Gender studies T.U. Kirtipur Kathmandu: Academic book Center.

ग) वृहत परिवार

६. तपाइको आफ्नो परिवारको नाममा जग्गा जमिन छ ?

क) छ ख) छैन

७. तपाइको आफ्नो परिवारको नाममा जग्गा छ भने कति छ ?

८. तपाइको शैक्षिक अवस्था के होला ?

क) लेखपढ गर्न नसक्ने ख) पढन मात्र सक्ने

ग) लेखपढ गर्न सक्ने

९. यदि तपाइ लेखपढ गर्न सक्नु हुन्छ भने तपाइले कस्तो शिक्षा लिनुभएको हो ?

क) औपचारिक

अ) विद्यालयको कक्षा आ) प्रमाण पत्र इ) स्नातक

इ) स्नातकोत्तर उ) प्रविधिक ऊ) अन्य

ख) अनौपचारिक

अ) प्रौढ शिक्षा आ) बाल शिक्षा

इ) सिपमुलक शिक्षा उ) अन्य

१०. तपाइ हाल अध्ययनरत हुनुहुन्छ कि हुनुहुदैन ?

क) छ ख) छैन

११. यदि अध्ययनरत गर्दै हुनुहुन्छ भने कुन तहमा अध्ययनरत हुनुहुन्छ ?

अ) प्रा.वि आ) नि.मा.वि इ) मा.वि

ई) प्रमाण पत्र उ) स्नातक ऊ) स्नातकोत्तर

ए अन्य

१२. तपाइले अध्ययन छोड्नु भएको भए त्यसको मुख्य कारण के के होलान् ?

१३. तपाइ अध्ययनमा संलग्न नै नहुनु भएको भए त्यसको मुख्य कारण के के होला ?

१४. तपाइको घरबाट नजिकको विद्यालय पुग्न कति समय लाग्छ ?

क) १०-२० मिनेट ख) २०-४० मिनेट

ग) ६० मिनेट घ) सो भन्दा माथि

१५. तपाइको परिवारलाई शैक्षिक उपलब्धीका लागि सरकारी वा गैर सरकारी संघ संस्थाबाट केही सहयोग भएको छ ?

क) छ

ख) छैन

१६. यदि छ भने कस्तो प्रकारको सहयोग प्राप्त गर्नु भयो र सहयोग गर्ने संस्थाको नाम के थियो ?

१७. तपाइको विचारमा पुरुष र महिलाले अध्ययनमा समान अवसर र सुविधा पाउनु पर्छ कि पर्दैन ?

क) अवसर

अ) समान

आ) पुरुषको बढी

इ) महिलाको बढी

ख) सुविधा

अ) पुरुषलाई बढी

आ) महिलालाई बढी

इ) बराबर

१८. तपाइको विचारमा के महिलाले पढ्नु आवश्यक छ ?

क) छ

ख) छैन

१८.१. यदि छ भने किन ?

१८.२. यदि छैन भने किन ?

१९. तपाइको परिवारमा महिलालाई पढाउदा केहि समस्या देखिएका छन् ?

क) छ

ख) छैन

१९.१. यदि छन् भने के के हुन् ?

२०. तपाइको विचारमा महिलाले विवाह पछाडि पनि निरन्तर रूपमा पढ्नु पाउनु पर्छ ?

क) पर्छ

ख) पर्दैन

२०.१. यदि पर्छ भने किन ?

२०.२. यदि पर्दैन भने किन ?

२१. महिलाले शिक्षा प्राप्त गर्न तपाइको समुदायमा कुनै समस्या छन् कि ?

क) भाषाको समस्या

ख) धर्मको कारण

ग) जातिगत कारण

घ) पढ्ने चलन नभएको

ड) पढ्नु पर्छ भन्ने थाहा नभएको

च) अन्य

२२. महिलाहरु शिक्षालाई किन निरन्तरता दिन सक्दैनन् ?

क) विवाह भई जाने हुदा

ख) विवाह गर्नका लागि मात्र पढ्ने हुदा

ग) बारम्बार परीक्षा असफल घ) अन्य

२३. तपाइको विचारमा महिलाले किन पढ्नु पर्छ जस्तो लाग्छ ?

क) विवाह गर्न

ख) आत्म निर्भर बन्नु

ग) परिवार शिक्षित गराउन घ) अन्य

२४. परिवारमा तपाइको निजी स्वामित्व भएको कुनै सम्पति छ वा छैन ?

क) छ ख) छैन

२५. तपाइको परिवारमा आर्थिक कारोवारको निर्णय कसले गर्दछ ?

क) महिला ख) पुरुष

ग) दुवैको सल्लाहमा घ) अन्य

२६. तपाइको कुनै व्यक्तिगत आम्दानी पनि छ कि ?

क) छ ख) छैन

२७. तपाइको परिवारमा शिक्षित महिला कोहि कामको सिलसिलामा गाँउ वा नेपाल बाहिर जानु भएको छ ?

क) छ ख) छैन

२७.१. यदि छ भने कुन ठाउमा जानु भएको छ ?

२७.२. कस्तो काममा संलग्नता छ ?

२८. तपाइको विचारमा बोटे महिलाहरुले कम पढ्नुको कारण के होला ?

२९. बोटे महिलाहरुको शिक्षामा पहुच बढाउन के गर्नुपर्ला जस्तो लाग्छ ?

३०. तपाइको विचारमा बोटे समुदायहरुको शिक्षामा सुधार गर्नका लागि कुनै संघ संस्थाबाट सहयोग मिलेको छ ?

क) छ ख) छैन

३०.१. छ भने कस्तो प्रकारको सहयोग मिलेको छ ?

३१. तपाइ आफ्नो परिवारका महिला र पुरुषले कति पढ्नु पर्ने ठान्नु हुन्छ ?

